

Arūnas Streikus

Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą

Straipsnyje nagrinėjamos svarbiausios sovietų režimo naudotos priemonės, kuriomis siekta pakeisti lietuvių tautinį identitetą: istorinės atminties politika ir tautinė-kalbinė asimiliacija. Remiantis sovietų valdžios institucijų dokumentais ir apibendrinant anksčiau atliktus istorinius tyrimus, mėginama atskleisti svarbiausias šių pastangų kryptis bei jų padarinius.

ĮVADAS

Nesumenkinant sovietų režimo padarytų fizinių nuostolių reikšmės, galima visiškai pritari istoriografijoje ir publicistikoje neretai pasitaikančiai tezei, kad sovietmetis dar didesnę pėdsaką paliko žmonių sąmonėje. Aptariant sovietų režimo Lietuvoje vykdytą kultūrinę politiką dažnai vartojama dvasinio arba kultūrinio genocido sąvoka. Kultūrinio genocido terminas reikštų pastangas visiškai sunaikinti tam tikros žmonių grupės kultūrinį paveldą. Tačiau sovietai ne tik naikino; siekdami savo tikslo – sukurti naują žmonių rūšį *homo sovieticus*, jie negalėjo ir nesistenę visiškai išvalyti sąmonę nuo „buržuazinės praeities liekanų“. Tiksliau jų pastangas būtų galima apibūdinti kaip kultūrinio palikimo perkeitimą, klastojimą, dalį senųjų kultūros reikšmių ir mąstymo bei kūrybos būdų persmelkiant nauju turiniu.

Nacionalizmo teoretikai iš esmės sutaria, kad svarbiausi tautinio identiteto atramos taškai yra bendra kalba ir istorinė atmintis. Būtent į juos sovietų režimas ir sutelkė daugiausia pastangų, siekdamas jam reikalinga linkme pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą. Viena svarbiausių priemonių lietuvių tautos identitetui pakeisti, žinoma, buvo naujos Lietuvos istorijos interpretacijos sukūrimas. Kelis dešimtmečius panaudojant visas tuo metu įmanomas priemones masinei sąmonei veikti diegta Lietuvos istorijos versija, be abejonės, paliko gilų pėdsaką mūsų kolektyvinėje atmintyje. Kadangi tuo laikotarpiu suformuoti stereotipai nesąmoningai tebeveikia ir šiuolaikinius istorikų tyrimus, jų geresnis išsąmoninimas ir kritiška analizė galbūt padėtų greičiau nuo jų išsivaduoti. Ne mažiau reikšmingų padarinių turėjo ir sovietų valdžios kryptingai vykdyta kalbinė asimiliacija bei naujo – sovietinio piliečio identiteto formavimas. Šios pastangos paprastai buvo dangstomos bendru internacionalinio auklėjimo terminu.

Pokomunistinių visuomenių mentaliteto problemoms šiuolaikiniai visuomenės mokslai skiria ypatingą dėmesį. Kultūrinio gyvenimo raidos, režimo kultūrinės politikos istorinė analizė yra svarbi šių tyrimų dalis. Akivaizdu, kad Lietuvoje šiems tyrimams istorinio matmens labai trūksta. Tokio pobūdžio

tyrimai iš esmės pasidarė įmanomi tik žlugus sovietų režimui. Pirmieji sovietinę istorinės atminties politiką apibūdinti mėgino išeivijos ir užsienio tyrinėtojai. Marksizmo ir nacionalizmo santykį sovietinėje lietuvių istoriografijoje nagrinėjęs Virgilijus Krapauskas atkreipė dėmesį į tai, kad oficiali sovietinė Lietuvos istorijos versija labai paviršutiniškai buvo adaptavusi marksistinės istoriografijos principus; iš esmės toliau vyravo pagal naujus politinius reikalavimus kiek modifikuota prieškarinė istoriografijos tradicija¹. Tačiau V. Krapausko studijoje pasitenkinta tik akademinės istoriografijos analize, joje visiškai nekalbama apie kitas istorinės atminties formavimo ir funkcionavimo formas. Bendrais bruožais sovietų režimo istorinės atminties politiką savo fundamentalioje studijoje apžvelgė Barbara Christophe². Nagrinėdama naujos tautiškumo sampratos kūrimą išsivadavimo iš sovietų priklausomybės metais, autorė išvelgė nemažai sąsajų tarp sovietiniais metais atsiradusių stereotipų ir naujų tautinio identiteto formų.

Lietuvoje kai kurie sovietmečio istorinės atminties fenomenai didesnio tyrinėtojų dėmesio sulaukė tik pastaraisiais metais. Tiesa, dar 1995 m. Vilniaus universitete (toliau – VU) buvo surengta mokslinė konferencija „Sovietinė istoriografija: ideologiniai ir teoriniai kontekstai“, tačiau dauguma jos dalyvių irgi neperžengė akademinės istoriografijos analizės ribų³. Tik po dešimtmečio pasirodė pirmieji tyrimai, kuriuose mėginta nagrinėti platesnį poveikį visuomenės sąmonei dariusius atminties politikos aspektus. Iš jų galima išskirti Rasos Čepaitienės studiją, kurioje apžvelgiama kultūros paveldo sampratų raida Lietuvoje XX a. Joje daugiausia dėmesio skiriama sovietmečiui⁴. Keletą publikacijų sovietinio laikotarpio istorijos vadovėlių analizei skyrė Arūnas Vyšniauskas⁵. Prof. Alfredas Bumblauskas savo straipsnyje, skirtame VU istorijos įprasminimo aptarimui, kaip savitą irgi išskyrė sovietmečio istorinės sąmonės tipą,

kuri, anot jo, galima laikyti kompromisu tarp komunistinės ir „lietuviškosios“ istorinių atminčių, o 1979 m. minėtą universiteto jubiliejų – net kaip pastarosios persvarą⁶.

Dar mažiau nei istorinės atminties politika Lietuvoje tyrinėta sovietų režimo vykdyta tautinė-kalbinė asimiliacija, todėl čia vėlgi pirmiausia minėtinos užsienio autorių monografijos, kuriose aptariamasi bendros kalbinės politikos tendencijos visos Sovietų Sąjungos mastu⁷. Lietuvoje iki šiol paskelbtos tik kelios nedidelės apžvalginio pobūdžio publikacijos šia tema⁸. Kiek plačiau yra tyrinėta sovietų valdžios politika Lietuvos tautinių mažumų atžvilgiu⁹.

Svarbiausią šiame straipsnyje naudotų šaltinių dalį sudaro įvairių sovietų režimo institucijų Lietuvoje archyviniai dokumentai, atskleidžiantys valdžios požiūrį į istorinės sąmonės formavimo ir tautinės-kalbinės politikos problemas. Nemažai šių dokumentų paskelbta neseniai pasirodžiusiame dokumentų rinkinyje „Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990“¹⁰. Kiti surasti Lietuvos ypatingajame archyve saugomame LKP CK fonde. Tai daugiausia LKP CK biuro ir sekretoriato posėdžių protokolai, nutarimai, LKP CK skyrių pažymos. Rengiant straipsnį taip pat remtasi LSSR kultūros ministerijos archyviniais dokumentais, saugomais Lietuvos literatūros ir meno archyve. Kitą ne mažiau svarbią šaltinių grupę sudaro publikacijos sovietiniuose periodiniuose leidiniuose (pirmiausia žurnale „Kultūros barai“) bei oficialiai publikuoti statistikos rinkiniai. Straipsnyje naudotasi ir kai kurių sovietinių veikėjų, artimai susijusių su kultūros politikos vykdymu, atsiminimais¹¹.

Sio tyrimo tikslas – remiantis minėtais šaltiniais ir jau atliktais istoriniais tyrimais nustatyti svarbiausias sovietų režimo Lietuvoje naudotas priemones tautiniam identitetui pakeisti bei jų padarinius. Siekiant atskleisti valdžios pastangas pakeisti istorinę sąmonę, daugiausia dėmesio skirta ne valdžios kišimuisi į

akademinės istoriografijos sritį, o į masinį vartotoją orientuotoms praeities reprezentacijoms – paminklų statymui ir griovimui, architektūros paminklų apsaugai, praeities įprasminimui meno kūrinuose ir žiniasklaidos priemonėse. Aptariant sovietų režimo Lietuvoje vykdytą tautinę-kalbinių politiką, nagrinėjamas ne tik rusų kalbos vartojimo erdvės plėtimas, bet ir valdžios požiūris į lietuvių ir lenkų santykius, vadinamojo internacionalinio auklėjimo organizavimas bei kitos *homo sovieticus* identiteto formavimo priemonės.

ISTORINĖS ATMINTIES SOVIETIZAVIMO YPATUMAI LIETUVOJE

Sovietinė Lietuvos istorijos interpretavimo schema planingai ir nuosekliai buvo sudaroma nuo pat okupacijos pradžios. Pirmos aiškesnės direktyvos istorikams, kaip traktuoti įvairius Lietuvos istorijos laikotarpius ir įvykius, buvo išdėstytos 1946 m. rugsėjo 9–11 d. vykusiame LSSR mokslų akademijos (toliau – MA) visuotiniame susirinkime. Partijos linijos istorijos moksle vykdytojas Juozas Žiugžda savo pranešime iškėlė 10 Lietuvos istorijos problemų; jis apibūdino, kaip jas interpretavo „buržuaziniai“ istorikai, ir aiškino, kaip jas reikėtų „tinkamai“ nušviesti ateičiai¹². 1949 m. vykusiame LKP(b) VI suvažiavime Antanas Sniečkus jau iškėlė istorikams uždavinį parengti naują Lietuvos istoriją. Naujos Lietuvos istorijos rašymui stringant, 1951 m. vasarą LKP(b) CK biuras priėmė specialų nutarimą, kuriame numatė priemones, kaip šį darbą paspartinti, o A. Sniečkus kreipėsi į VKP(b) CK, prašydamas pavesti SSRS mokslų akademijai suteikti Lietuvos istorikams pagalbą¹³.

Galutinį pavidalą sovietinė Lietuvos istorijos interpretavimo schema įgijo 1958 m., kai buvo išleistas Lietuvos SSR istorijos trumpasis variantas, redaguotas J. Žiugždos. Ji į vieną darinį sulėdė marksistinės, ikiso-

vietinio laikotarpio rusų ir lietuviškos tautinės istoriografijos elementus. Sudedamųjų dalių proporcijos šiame mišinyje buvo nevienodos, jos priklausė nuo laikotarpio. J. Stalino laikais vyravo marksizmu pagražintos XIX a. rusų istoriografijos klišės apie neva išganingą Rusijos vaidmenį lietuvių tautos istorijoje. Lietuvos valstybingumo istoriją siekta visai ištrinti iš kolektyvinės atminties: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) istorijos neliko vidurinio mokyimo planuose, beveik nevykdyti jos moksliniai tyrimai, neskatintos meninės interpretacijos. Lietuvos istorijai iki 1940 m. neliko vietos ir muziejų ekspozicijose. 1952 m. priimtame LKP(b) CK biuro nutarime „Dėl respublikos kraštotyros muziejų darbo“ buvo pabrėžta, kad muziejininkai daugiausia dėmesio turi skirti sovietinio laikotarpio atspindėjimui; šis laikotarpis turi užimti pagrindinę muziejų ekspozicinės erdvės dalį¹⁴.

Padėtis gerokai pasikeitė nuo šeštojo dešimtmečio vidurio. Pagal sovietinį modelį reinterpretuotus kai kuriuos tautinės istorijos simbolius A. Sniečkus ir jo aplinka mėgino panaudoti režimui labiau legitimuoti. Pastangos sovietinę istoriografiją praturtinti tautinės ideologijos elementais bene ryškiausiai įsikūnijo 1957 m. išleistame pirmajame „Lietuvos TSR istorijos“ vadovėlyje. Būtinybė parengti tokį vadovėlį iškilo po J. Stalino mirties, kai Lietuvos istorijos dėstymas buvo sugražintas į vidurinių mokyklų programą. Šį darbą atlikti pavesta kylančiai istorijos žvaigždei Juozui Jurginiui, kartu su kitais rašiusiam ir akademinę Lietuvos istoriją. J. Jurginio vadovėlis ir Lietuvos istorijos skaitiniai niekam neužkliuvo ir kurį laiką sėkmingai buvo naudojami mokyklose. Tačiau 1961 m. vasarą vadovėlis netikėtai buvo sutriuškintas net specialiu SSKP CK nutarimu. Vadovėlio autorius apkaltintas tuo, kad pasirinko ne marksistinę-lenininę periodizaciją, o medžiagą išdėstė pagal lietuvių žemių valstybinę priklausomybę; kad Lietuvos istoriją išdėstė

atsietai nuo kitų SSRS tautų istorijos ir visu pirma nuo rusų tautos istorijos; kad knygoje nutylimi reakcingi lietuvių feodalų mėginimai sustabdyti rusų žemių vienijimąsi apie Maskvą. Pasak nutarimo, autorius neįtikinamai kalba apie pažangią Lietuvos prisijungimo prie Rusijos reikšmę, iškreiptai vaizduoja 1905–1907 m. įvykius, į pirmą vietą iškeldamas ne socialinį, o nacionalinį klausimą; esą jis klaidingai suprato bolševikinį tautų apsisprendimo šūkį ir t. t. Reaguodamas į šį nutarimą, LKP CK biuras pavedė Švietimo ministerijai ir Istorijos institutui parengti naują vadovėlį ir skaitinių knygą¹⁵.

Žvelgdamas iš valstybingumo istorijos perspektyvos, J. Jurginis taip pat mėgino pagrįsti nuostatą, kad Lietuvos įjungimas į Sovietų Sąjungos sudėtį visiškai atitiko nacionalinius interesus. Sovietų valdžios legitimavimo atžvilgiu ypač didelį propagandinį krūvį turėjo vadovėlyje pateiktas teiginys, jog 1945 m. „pirmą kartą istorijoje Klaipėda ir Vilnius drauge įėjo į Lietuvos valstybės sudėtį“. Todėl galima iš esmės pritarti vieno geriausių istorijos vadovėlių analitiko A. Vyšniausko išvadai, kad „Jurginio vadovėlyje dar bandyta traktuoti Tarybų Lietuvą kaip tam tikrą sąjunginiais ryšiais susietą valstybę, kurioje atsirado unikali proga ir sąlygos realiam lietuvių nacionalinių interesų įgyvendinimui“¹⁶. Bene svarbiausias argumentas, kuriuo A. Vyšniauskas grindė tokią išvadą, buvo jo išvėlgtos sąsajos tarp Adolfo Šapokos ir J. Jurginio vadovėlių interpretuojant Lietuvos ir Lenkijos konfliktą dėl Vilniaus.

Puolimas prieš J. Jurginio vadovėlį buvo tik viena iš Maskvos organizuotos kampanijos, nukreiptos prieš LKP vadovybę, dalis. Ne mažiau svarbus argumentas, turėjęs pagrįsti kaltinimus, kad vietos valdžia neva idealizuoja feodalinę praeitį, buvo nuoroda į šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje skirtas nemažas investicijas išlikusiems istoriniams paminklams restauruoti. Dėmesio centru tapo Trakų pilies restauravimo darbai, pradėti po

1955 m. pabaigoje priimto bendro LKP CK ir LSSR Ministrų Tarybos nutarimo „Dėl Trakų miesto ir jo istorinių paminklų sutvarkymo“. 1960 m. gruodžio mėn. „Izvestijose“ buvo išspausdintas straipsnis „Ar metas atstatinėti pilis?“, o po kelių dienų vykusiame pasitarime Maskvoje jau pats Nikita Chruščiovas užsipuolė A. Sniečků dėl pilių restauravimo.

Atsakydamas į pareikštus priekaištus, A. Sniečkus 1961 m. sausio 4 d. rašytame laiške N. Chruščiovui pripažino, kad praeities idealizavimas yra nacionalizmo apraiška, kad kai kurios pilys iš tikrųjų neturi istorinės ir architektūrinės vertės, tačiau Trakų pilies restauravimą mėgino pateisinti, apeliuodamas į tai, kad ši pilis yra tapusi lietuvių kovos su vokiečių grobikais simboliu. Be to, atstatytoje tvirtovėje numatytas įrengti muziejus, anot jo, turėtų didelę propagandinę reikšmę, nes atskleistų vokiečių feodalų ir nacių agresijos prieš Lietuvą planų giminingumą¹⁷. Atrodo, kad toks paaiškinimas nuramino N. Chruščiovą; kampanija prieš praeities idealizavimą buvo nuleista į respublikos vidaus reikalų lygmenį, kaltų ieškota žemesnėse grandyse. Puolimas nukreiptas prieš Valstybinį statybos ir architektūros reikalų komitetą ir prie jo veikusią Architektūros paminklų apsaugos inspekciją.

Pirmiausia J. Žiugžda „Tiesoje“ užsipuolė Mokslines restauracines gamybines dirbtuves (įsteigtos 1950 m.), kurios, anot jo, netinkamai pasirenka restauravimo prioritetus: tarp 60 numatytų restauruoti paminklų buvo 32 kulto pastatai, 16 dvarų ir 9 pilys. J. Žiugždai taip pat užkliuvo „Moksleivio“ žurnale išspausdintas Aldonos Liobytės straipsnis apie Vilniaus gynybinę sieną, iliustruotas Šv. Kristoforu¹⁸. Kitas smūgis buvo nukreiptas į Architektūros paminklų apsaugos inspekciją. LKP CK sekretoriatas griežtai įvertino inspekcijos leisto metraščio antrajame tome padarytas klaidas. Ypač užkliuvo jame išspausdinta Stasio Abramausko parengta architektūros istorijos bibliografinė apžvalga, kurioje palankiai įvertinti išsivijęs tyrinėtojų darbai, anot nutarimo, yra

reakcinio nacionalistinio pobūdžio ir neturi mokslinės vertės¹⁹. Po šio verdikto metraščio leidyba buvo sustabdyta, o Kauno politechnikos instituto vadovybei pasiūlyta atleisti S. Abramauską iš aspirantūros.

Šį susidorojimą vainikavo 1961 m. birželio 9 d. priimtas LKP CK biuro nutarimas, kuriame buvo konstatuota, kad architektūros paminklų apsaugą vykdančios Valstybinės statybos ir architektūros reikalų komitetas dažnai pažeisdavo marksistinius praeities vertinimo principus sudarydamas valstybės saugomų paminklų sąrašus ir nustatydamas jų restauravimo eiliškumą. Komiteto pirmininkas Stasys Vabalevičius, jo pavaduotojas Antanas Spelskis ir inspekcijos viršininkas Antanas Pilypaitis buvo atleisti iš pareigų²⁰. Dar anksčiau buvo sudaryta LKP CK sekretoriaus Eduardo Ozarskio vadovaujama komisija istorinių ir architektūros paminklų sąrašui peržiūrėti. Galima daryti prielaidą, kad skandalai dėl J. Jurginio vadovėlio ir pilių restauravimo, papildę VU Lietuvių literatūros katedros bylos bei Klaipėdos bažnyčios statybos istorijas, lėmė vieno iš A. Sniečkaus bendražygių, LKP CK ideologijos sekretoriaus Vlodo Niunkos politinės karjeros pabaigą.

Triukšmui apnimus, architektūros paminklų restauravimo darbai buvo sėkmingai tęsiami. Postalininiu, o ypač pochrusčiovininiu laikotarpiu imta labiau rūpintis ir ideologiškai svetimu kultūros paveldu: sakraliniais pastatais ir jose esančiomis meno vertybėmis. Tai buvo daroma pabrėžiant jų meninę vertę ir siekiant ištrinti ankstesnę jų funkciją. Dar 1956 m. uždarytoje Vilniaus arkikatedroje buvo atidaryta Paveikslų galerija²¹. Sėkmingai prigijus šiam kulto pastato panaudojimo modeliui, septintojo dešimtmečio antroje pusėje imta daug plačiau panašiai pritaikyti ir kitas uždarytas bažnyčias. Šv. Kazimiero bažnyčioje po restauracijos atidarytas Ateizmo muziejus, Šv. Jonų – Mokslo, Visų Šventųjų – Liaudies meno, Kauno Įgulos bažnyčioje – Skulptūros ir vitražo muziejai,

Pažaislio vienuolyne – M. K. Čiurlionio muziejaus senojo meno ekspozicija. Religinio meno vertinimas tik estetiniu atžvilgiu sudarė prielaidas įsitvirtinti požiūriui, kad šis menas tinkamiausiai gali būti saugomas valstybinėse saugyklose. 1972 m. Kultūros ministerija priėmė nutarimą, kuriuo LSSR dailės ir M. K. Čiurlionio muziejai buvo įpareigoti perimti „blogai saugomus dailės paminklus“ iš veikiančių maldos namų²². Taip prasidėjo nauja bažnyčių apiplėšimo banga, gerokai praturtinusi valstybinių muziejų fondus. Toks požiūris labai gajus, ir tai yra viena iš priežasčių, lemiančių iki šių dienų tebesitęsiantį nesuskalbėjamą tarp kai kurių valstybinių muziejų ir Bažnyčios.

Viešai smerkdama feodalines praeities idealizavimą, LKP vadovybė nevengė šia praeitimi pasinaudoti savo autoritetui visuomenėje sustiprinti. Ypač sėkmingai buvo panaudojami herojiniai tautos istorijos puslapiai, susiję su kovomis prieš kryžiuočius. Nors ir nepamiršdama pabrėžti, kad LDK buvo feodalinio išnaudojimo įrankis, sovietinė lietuvių istoriografija iš esmės palankiai vertino Lietuvos viduramžių valstybės kovą prieš vokiečių ordino ekspansiją. Valdžia taip pat labai palankiai įvertino didžiulį publikos susidomėjimą sukėlusius romantinius kūrinius: Vytauto Klovo operą „Pilėnai“ (1956 m.) ir Juozo Grušo dramą „Herkus Mantas“ (1957 m.).

Ypatingą reikšmę šiuo atžvilgiu turėjo Žalgirio mūšio interpretavimas. Panaudoti Žalgirio simboliką režimas mėgino dar SSRS ir Vokietijos karo metais; tada jo vardu buvo pavadintas ne vienas sovietinių partizanų būrys. Baigiantis karui įkurta respublikinė sporto draugija taip pat pavadinta Žalgirio vardu. Artėjant Žalgirio mūšio 550-osioms metinėms, susirūpinta kuo plačiau savo tikslams panaudoti didelę simbolinę reikšmę turėjusį įvykį. LKP CK, motyvuodamas politiniu tikslingumu, prašė SSKP CK leidimo iškilmingai paminėti šį jubiliejų. Laiške Žalgirio mūšio reikšmė apibūdinta tokiais

žodžiais: „Šiame susirėmime jungtinės lietuvių, rusų, lenkų, baltarusių ir ukrainiečių karinės pajėgos, dalyvaujant čekų pulkams, sutriuškino Teutonų ordino kariauną – ordino, kurio pusėje taip pat kovėsi gausūs riterių feodalų pulkai iš Prancūzijos, Anglijos, Belgijos ir kitų Vakarų Europos šalių. Ši pergalė galutinai palaužė Teutonų ordino galybę ir buvo jo žlugimo pradžia. Pergalė prie Griunvaldo ilgiems šimtmečiams užkirto kelią vokiečių grobikų agresijai prieš lietuvių ir slavų žemes.“²³

Kaip matome, pabrėžiami antivakarietiški ir lietuvių bei slavų draugystės motyvai, tačiau tarp dokumento eilučių aiškiai juntamas noras panaudoti savo tikslams tautinius jausmus. Maskvai pritarus, LKP CK biuras priėmė specialų nutarimą Žalgirio mūšio metinių proga Vilniuje surengti mitingą ir pastatyti memorialinį akmenį Gedimino kalne²⁴. 1960 m. pirmą kartą buvo išleista Mečislovo Jučo monografija „Žalgirio mūšis“. Tiesa, kilus pilių skandalui, V. Klovos sumanymas parašyti operą apie Žalgirio mūšį buvo sutiktas ne itin palankiai, tačiau vėliau kompozitorius jį vis tiek įgyvendino. Žalgirio idiomos sėkmingo panaudojimo režimo politiniams tikslams patirties galėjo būti pasisemta ir iš Lenkijos, kur šio mūšio 550-osios metinės ypač plačiai pažymėtos. Tai buvo gerai apgalvotos valdžios programos, skirtos Lenkijos valstybingumo tūkstantmečiui pažymėti, dalis. Svarbiausi jos tikslai buvo neutralizuoti Bažnyčią, kuri rengėsi minėti Lenkijos krikšto tūkstantmetį, ir panaudoti dozuotą nacionalizmą režimo legitimumui sustiprinti²⁵.

Kita vertus, sovietų atminties politikos vykdytojams nemažai problemų sukėlė iš prieškarinio paveldėtas Lietuvos ir Lenkijos istorikų ginčas dėl lietuvių vaidmens Žalgirio mūšyje. Prigesusias aistras vėl pakurstė 1962 m. Lietuvoje demonstruotas kinofilmas „Kryžiuočiai“ (rež. Aleksandras Fordas, 1960 m.), kuriame lietuvių kariai mūšio metu pavaizduoti kaip silpniausia grandis. Bene geriau-

siai lietuvių visuomenės nepasitenkinimą šiuo filmu išreiškė rašytojas Antanas Venclova, kurio recenzija 1962 m. balandžio 21 d. buvo išspausdinta savaitraštyje „Literatūra ir menas“. Lietuvių garbę išgelbėjo 1963 m. padarytas švedų istoriko Sveno Ekdahllo atradimas, patvirtinantis teoriją, kad lietuvių pulkų atsitraukimas buvo taktinis manevras, nulėmęs mūšio baigtį. Apie šį atradimą gana greitai buvo viešai paskelbta ir Lietuvoje²⁶. Taigi sovietų režimo pastangas paversti Žalgirį antivakarietiškos ideologijos simboliu nusvėrė tradiciniai lietuvių ir lenkų istorinės kultūros konfliktai.

Apskritai iš prieškarinio tautinės istoriografijos paveldėtas neigiamas lenkų ir Lenkijos įvaizdis, nors ir nelengvai, visgi buvo perkeltas į sovietinę lietuvių istoriografiją. Tą aiškiai atskleidė Liublino unijos ir Abiejų Tautų Respublikos vertinimai. Šią interpretaciją suliejus su marksistine istoriografija atsirado schema, pagal kurią lietuvių liaudies išnaudotojai paprastai sieti su svetimtaučiais (dažniausiai lenkų feodalais). Ekstremalią išraišką ši koncepcija įgavo dar 1946 m. pradžioje „Tiesoje“ išspausdintame A. Sniečkaus straipsnyje, kuriame jis mėgino įrodyti, kad net buržuazinės Lietuvos laikotarpiu didžiausi lietuvių liaudies engėjai buvo svetimtaučiai dvarininkai ir kapitalistai. A. Sniečkaus ir jo bendražygių lenkofobija po karo buvo neparanki Maskvai, nes Lenkija tapo socialistinės stovyklos dalimi, todėl tokias LKP vadovybės nuotaikas mėginta tramdyti. Dėl minėto straipsnio A. Sniečkus buvo kritikuojamas, o laikraščio numeris, kuriame straipsnis išspausdintas, vėliau uždraustas platinti. Nepaisant to, antilenkiški stereotipai lietuviškame humanitariniame diskurse, atsiradę tautinio atgimimo laikais, sovietmečiu dar labiau sustiprėjo ir iki šiol nėra galutinai įveikti.

Minėti pavyzdžiai patvirtina B. Christophe teiginį, kad sovietinė istoriografija pirmiausia siekė įtraukti tuos tautinės istorijos elementus, kuriuos buvo galima panaudoti

antivakarietiško stereotipų kurstymui ir kurie galėjo būti jungtami tarp praeities ir dabarties, parodančia, kad sovietų režimas yra logiškas Lietuvos istorijos raidos padarinys²⁷. Šiuo atžvilgiu sovietų režimas gana sėkmingai savo tikslams panaudojo ir XIX a. pabaigos–XX a. pradžios lietuvių tautinei ideologijai nesvetimą antiklerikalizmą. Siekis panaudoti antibažnytinius tautinės ideologijos aspektus ypač išryškėjo rengiantis minėti du itin svarbius lietuvių kultūrinei savimonei jubiliejus: 1979 m. Vilniaus universiteto įkūrimo 400-ąsias metines ir 1987 m. Lietuvos krikšto 600-ąsias metines.

Pasirengimas universiteto jubiliejui aki-vaizdžiai išryškino tendenciją dirbtinai „sulietuvininti“ šią mokymo įstaigą, kartu ištrinant iš atminties katalikiškąjį (jėzuitinį) jo raidos tarpsnį. Pirmą kartą per pokario metus restauruoto senojo universiteto ansamblio interjerai buvo dekoruoti įspūdingomis Petro Repšio, Antano Kmieliausko, Rimtauto Gībavičiaus freskomis ir sgrafiti. Nors šie darbai tapo vienais reikšmingiausių viso sovietmečio dailėje, nesunku pastebėti, kad jie turėjo mažai tiesioginio ryšio su universiteto istorija, nes autoriai atspindėjo pirmiausia baltų mitologijos siužetus ir vengė vaizduoti jėzuitinę praeitį. Tuo pat metu sukurtoje Atminimo galerijoje universiteto Didžiajame kieme iš penkiasdešimties vardų tik keturi buvo jėzuitų²⁸. Valdžios pastangas ištrinti jėzuitinius universiteto jubiliejaus akcentus patvirtina ir Alberto Vijūko-Kojelavičiaus Lietuvos istorijos leidimo sustabdymas 1979 m. Minint universiteto jubiliejų vengta prisiminti ir jo įkūrėjus: ne tik vyskupą Valerijoną Protasevičių, bet ir karalių Steponą Batorą. Manyta, kad šis jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės vengrų kilmės vadovas yra universiteto istorijos lenkiškos interpretacijos simbolis. Užmirštant S. Batorą, stengtasi užmiršti ir jo vardu pavadintą lenkiškąjį universiteto raidos tarpsnį – kai kuriuose leidiniuose jis visiškai nutylimas²⁹.

Antikrikščioniškas bei antilenkiškas nusistatymas aštuntajame dešimtmetyje suvienijo sovietinėje lietuvių istoriografijoje vyravusią vadinamojo komunistinio pragmatizmo kryptį su baltofilinio pragmatizmo tęsėjais, kurių ryškiausia atstovė buvo Pranė Dundulienė. Senosios baltų kultūros tyrinėtojų, ypač P. Dundulienės, darbuose suformuluota „aukštos“ lietuvių pagoniškos kultūros, kurią neva sugriovė krikščionybė, koncepcija, be abejonės, buvo labai naudinga valdžios pastangoms eliminuoti krikščioniškąjį tautinės kultūros matmenį. Tai buvo viena svarbiausių priežasčių, dėl kurių aštuntajame ir devintajame dešimtmečiais viešajame diskurse buvo sudarytos palankios sąlygos baltofilijai³⁰. Be to, baltofilijai tautos vertybės buvo svarbesnės už valstybingumo tradiciją, o toks požiūris buvo patogus vėlyvosios LDK idealizavimo kritikai, neretai skambėjusiai iš aukštų tribūnų. Baltofilijos ir komunistinio pragmatizmo artimumą patvirtina epizodinės šių dviejų kryptių sąjungos. Antai 1977 m. P. Dundulienei netgi buvo suteikta Genriko Zimano redaguoto LKP teorinio oficiozo, žurnalo „Komunistas“ tribūna, iš kurios ji griežtai kritikavo J. Jurginį, ginčijusį neva aukštos lietuvių pagoniškos civilizacijos vaizdinį³¹.

Būtent pasirengimo universiteto jubiliejui laikotarpiu atsirado puiki proga grupei LKP vadovų rasti bendrą kalbą su tautiškai angažuota kultūrinio elito dalimi, kuriai komunistinės ideologijos pagražinimas tautiniais raštais leido nuraminti sąžinę ir pateisinti pasyvią laikyseną. Ši draugystė dar labiau buvo sutvirtinta rengiantis minėti Lietuvos krikšto jubiliejų. Valdžios parengtoje kontrapriemonių programoje itin daug dėmesio skirta Bažnyčiai „kompromituojančių“ šaltinių publikavimui³². Kita ne mažiau svarbi kryptis – pakartotinis dar nepriklausomybės laikotarpiu paskelbtų tekstų, akcentavusių per Bažnyčią vykdytą polonizaciją, publikavimas³³. Gana aktyviai vėl eksploatuoti baltofiliniai sentimentai: 1985 m. išleista Marijos

Gimbutienės monografija „Baltai priešistoriniais laikais: etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija“, žurnale „Tarybinis mokytojas“ spausdintas Jono Aničo straipsnių ciklas „Senoji lietuvių kultūra ir katalikybė“. Galima netgi daryti prielaidą, jog rengiantis jubiliejui režimo padaryti papildomi reveransai tautiškumui kaip krikščionybės atsvarai lėmė tai, kad krikščionybės jubiliejus suteikė daugiau impulsų tautinės savimonės nei religinio gyvenimo atgimimui.

Nuosekliai ignoruojant katalikiškąjį paveldą, sovietmečiu stengtasi iškelti protestantizmo nuopelnus Lietuvos kultūrai, neoficialiai skatintas reformacijos tyrinėjimas. Martynas Mažvydas ir Kristijonas Donelaitis Lietuvos kultūros paveldo panteone taip pat galutinai įsitvirtino būtent sovietmečiu. Ypač ryškiai tai atskleidė vizualinis naujos Vilniaus universiteto istorijos įprasminimas. Nors nei M. Mažvydas, nei K. Donelaitis neturėjo jokių tiesioginių sąsajų su universitetu, jų atminimas buvo įamžintas svarbiausiose universiteto erdvėse: 1964 m. pastatytas paminklas K. Donelaičiui, 1969 m. atsirado M. Mažvydui skirta freska, o po dešimtmečio – ir Konstantino Bogdano sukurta bronzinė skulptūra³⁴. Įtvirtinti jų vardus istorinėje atmintyje turėjo ir žymūs meno kūriniai (Justino Marcinkevičiaus poema „Donelaitis“, drama „Mažvydas“), gatvių³⁵, mokyklų (1964 m. K. Donelaičio vardas suteiktas Kybartų vidurinei mokyklai), reikšmingų kultūros objektų (M. Mažvydo vardu pavadinta Respublikinė biblioteka) pavadinimai.

Prieštaringesnis buvo valdžios požiūris į didžiuosius XIX–XX a. pradžios katalikų dvasininkus – Motiejų Valančių, Antaną Baranauską ir Joną Mačiulį-Maironį. Šių lietuvių tautinio atgimimo herojais tapusių dvasininkų atminimo įamžinimas ar naikinimas sovietiniais metais puikiai atspindi sovietų valdžios pastangas savaip interpretuoti ankstyvąjį modernios tautinės tapatybės formavimosi procesą. Kadangi visiškai ištrinti šių asmenybių iš

tautos istorinės atminties režimas negalėjo, jų atminimą taip pat stengtasi kūrybiškai integruoti į sovietinį viešąjį gyvenimą. Vieni jų veiklos ir kūrybinio palikimo momentai buvo nutylimi, kitais manipuluojama sau naudinga linkme. Sovietų kultūros politikos planuotojams tai buvo nelengvas uždavinys, nes dvasininkų priėmimas į sovietinį tautos didvyrių panteoną kirtosi su režimo siekiu ištrinti religinį tautinės tapatybės matmenį.

Per pirmąjį pokario dešimtmetį jų palikimas buvo beveik visai pamirštas: publikuoti tik pavieniai jų kūrybos fragmentai („Anykščių šilelis“, „Palangos Juzė“, kai kurie Maironio eilėraščiai), nugriautas vysk. M. Valančiaus paminklas Varniuose. Padėtis ėmė keistis, kai 1957 m. pradžioje vykusiame susitikime su respublikos rašytojais komunistais A. Sniečkus pareikalavo „pasiekti, kad Maironio poezija tarnautų mums“³⁶. Po to, kai buvo išleistas jo rinkinių raštų dvitomis, pradėta kur kas dažniau publikuoti jo poezijos rinkinius. Kiek vėliau buvo išplėstas ir vyskupų M. Valančiaus bei A. Baranausko kūrybos pristatymas³⁷. Žinoma, toliau buvo nutylimas religinis jų veiklos ir kūrybos aspektas, o kai kurie fanatiškesni sovietų ideologai nevengė ir neigiamų jo vertinimų³⁸.

Septintajame dešimtmetyje iš dalies buvo reabilituoti ir kiti tautinio atgimimo herojai bei įvykiai. Dar 1959 m. minint Vinco Kudirkos 100-ąsias gimimo metines, LKP CK biuras nutarė jo vardu pavadinti vidurinę mokyklą Kudirkos Naumiestyje, prie namo, kuriame jis gyveno, įrengti memorialinę lentą, surengti mokslinę konferenciją³⁹. Nors išleisti jo raštų rinkinio taip ir nesiryžta, keletas jo kūrybos fragmentų buvo išspausdinta. 1970 m. buvo išleisti smarkiai kupiūruoti J. Basanavičiaus rinkiniai raštai. Režimas negalėjo ignoruoti ir 1863 m. sukilimo, kuris lietuvių savimonėje buvo įsitvirtinęs kaip vienas tautinio išsivadavimo iš carinės Rusijos priešpaudos simbolių. Po to, kai 1957 m. kilo nemažas triukšmas dėl A. Liobytės parašyto

libreto operai „Sukilėliai“, LKP CK iš anksto numatė priemones, kaip paminėti 100-ąsias sukilimo metines. 1962 m. pabaigoje priimtame LKP CK prezidiumo nutarime šiuo klausimu sukilimas įvertintas kaip labai svarbus įvykis lietuvių tautos istorijoje, 1859–1861 m. Rusijoje susidariusios revoliucinės situacijos logiška išdava. Nurodyta viešajame diskurse pabrėžti „brolišką tautų kovą prieš socialinę priespaudą“⁴⁰. Režimas griežtai kontroliavo, kad sukilimo metinėms skirti renginiai neperžengtų oficialiai nustatytų ribų. 1964 m. Respublikinėje bibliotekoje atidarytą dailės parodą sukilimui paminėti, kuri nebuvo numatyta oficialių renginių sąrašė, o dauguma kūrinių ekspozicijoje neatitiko valdžios požiūrio, po kelių dienų buvo liepta uždaryti.

Svyravimas tarp noro panaudoti kai kuriuos lietuviškojo nacionalizmo simbolius sovietų režimo legitimacijai sustiprinti ir baimės, kad tai išprovokuos opozicinių nuotaikų sustiprėjimą, ypač išryškėjo Stepono Dariaus ir Stasio Girėno „reabilitavimo“ atveju. Per pirmąjį okupacijos dešimtmetį oficialus požiūris į šiuos tautinius herojus buvo neigiamas. Tačiau artėjant „Lituanikos“ skrydžio 25-osioms metinėms buvo pradėta kritikuoti Kauno istorijos muziejaus vadovybė, kad per pirmąjį okupacijos dešimtmetį „neteisingai“ vertino šį įvykį, nurodyta atkurti jam skirtą ekspoziciją. Kita vertus, šeštojo dešimtmečio pabaigoje, likviduojant senąsias kapines Kauno centre, buvo sunaikintas čia buvęs S. Dariaus ir S. Girėno memorialas, neretai tapdavęs stichiškų jų atminimo paminėjimų vieta. Kiek vėliau lakūnams buvo pastatytas naujas antkapinis paminklas Šančių kapinėse, kur buvo perlaidoti surasti jų kūnai. Nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos S. Dariaus ir S. Girėno vardu pavadintos gatvės atsirado beveik visuose Lietuvos miestuose. Per jų skrydžio metines buvo organizuojami oficialūs renginiai, bet tuo pat metu ribojamos spontaniškos akcijos lakūnams pagerbti. Pavyzdžiui, 1969 m. surengę akci-

ją S. Dariaus tėviškei išsaugoti žygeiviai dėl jos patyrė didelių nemalonumų. Dėl itin priekabios cenzūros labai sunkiai į ekraną prasimušė ir Raimondo Vabalo filmas „Skrydis per Atlantą“.

Dar vienu istorijos simbolių pritaikymo praktinėms sovietų režimo reikmėms pavyzdžiu galima laikyti septintojo dešimtmečio viduryje kilusią iniciatyvą atgaivinti miestų ir miestelių herbus. Siekiant kontroliuoti šį procesą 1966 m. prie Kultūros ministerijos buvo sudaryta speciali Heraldikos komisija, kuri iki 1970 m. vidurio patvirtino 42 herbus. Iš jų beveik pusė buvo atkurti istoriniai herbai. Herbų atvaizdais imta puošti miestų riboženklius, autobusus, gaminti suvenyrus; komisijos patvirtintus herbus spausdino „Kultūros barai“ (įdomu, kad 1988 m. buvo daroma tas pats). Didžiausi nesutarimai kilo dėl Vilniaus herbo. Miesto valdžia vietoj Šv. Kristoforo norėjo herbo su Gedimino pilies bokšto atvaizdu, o komisija siūlė legendinį milžiną Alkį, neva pastačiusį Vilnių. Tokį pasiūlymą J. Jurginis argumentavo tuo, kad „jau XIX a. pažangieji to meto istorikai kovojo su klerikalais, įrodinėdami, kad Vilniaus herbo prototipas yra legendarinė būtybė, o ne šventasis“⁴¹. Kompromiso rasti taip ir nepavyko, o 1971 m. heraldikos atkūrimo kampanija staiga nutrūko. Reaguojant į miestų heraldikos uždraudimą Rusijoje, komisijos veikla buvo sustabdyta, o jos patvirtintus herbus uždrausta viešai demonstruoti.

Suformuoti reikiamą požiūrį į XX a. įvykius Lietuvoje režimui buvo dar svarbiau nei perrašyti senąją istoriją. Kaip vieną iš būdų įveikti nacionalinės išdavystės stigmą, žymėjusią sovietų režimo įvedimą, galima interpretuoti sovietinės istoriografijos pastangas nukelti lietuviškojo socializmo gimimo dieną į 1918 m. pabaigą⁴², kai Lietuvos komunistai, patikėję tuo, kad pasaulinė revoliucija jau prasidėjo, mėgino įkurti socialistinę Lietuvos respubliką. J. Stalino laikais šias pastangas stabdė neigiamas požiūris į kai kuriuos

lietuviškojo komunizmo pradininkus (pirmiausia Zigmą Angarietį). N. Chruščiovui pasmerkus stalinines represijas prieš komunistus, buvo pašalintos kliūtys grįžti prie tariamų socialistinės revoliucijos ištakų.

Taigi 1940 m. įvykiai pirmiausia galėjo būti interpretuojami kaip taša neva natūralaus proceso, kuris 1919 m. buvo nutrauktas išorinių jėgų (Vakarų imperialistų) poveikio. Tačiau svarbiausia, kad taip buvo sukurta socialistinio valstybingumo tradicija, kuri kolektyvinėje atmintyje turėjo įveikti prisirišimą prie netikros „buržuazinės nepriklausomybės“ idealo. Šios tradicijos simboliu siekta paversti 1918 m. gruodžio 16 d. manifestą, kuris buvo paskelbtas tikroju Lietuvos valstybingumo atskaitos tašku. Kai kurie tyrinėtojai teigia, kad sovietinėje historiografijoje tik nuo septintojo dešimtmečio ir 1940-ųjų „socialistinė revoliucija“ Lietuvoje pradėta aiškiau atskirti kaip nepriklausomas nuo sovietų armijos paramos fenomenas. Pabrėžiama ir tai, kad šios „revoliucijos“ mobilizacinį potencialą daugiausia sudarė visuomenės protestas prieš Antano Smetonos režimo „antinacionalinę“ politiką, jo nesugebėjimą ginti nacionalinius interesus⁴³. Kaip nacionalinės išdavystės įrodymas paprastai buvo pateikiamas faktas, kad Lenkijos ir Vokietijos ultimatumai buvo priimti.

Pasibaigus partizaniniam pasipriešinimui, susirūpinta svariau pagrįsti nuo pirmųjų okupacijos dienų diegtą neigiamą „buržuazinio nacionalisto“ įvaizdį. 1958 m. gegužės 12 d. LKP CK biuras priėmė specialų nutarimą „Dėl archyvinių dokumentų panaudojimo buvusiems aktyviems pasipriešinimo dalyviams kompromituoti“⁴⁴. Juo Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla įpareigota parengti ir išleisti trijų tomų archyvinių dokumentų rinkinį, kuris atskleistų „buržuazinių nacionalistų piktadarybes“ nepriklausomoje Lietuvoje, nacių okupacijos ir pokario metais. Taip pat numatyta sudaryti specialią grupę KGB archyvo dokumentų atrankai. Šios grupės atrinktų dokumentų ir buvo dau-

giausia 1960 m. pradėtos leisti serijos „Faktai kaltina“ leidiniuose („Kraują sugėrė Džukijos smėlis“, „Hitleriniai parašiutininkai“, „Žudikai bažnyčios prieglobstyje“ ir kt.). Vėliau buvo sudaryta archyviniam dokumentams skelbti redakcija prie LSSR MA, kuri parengė ne vieną panašaus pobūdžio archyvinių dokumentų rinkinį.

Kita vertus, septintajame dešimtmetyje buvo uždegta žalia šviesa politiškai priimtiniams meno kūriniais, kurių autoriai mėgino meniškai įtaigiau interpretuoti partizaninio karo temą. Taip atsirado „brolžudiško karo“ koncepcija, iki šiol priimtina didelei visuomenės daliai. Ryškiausiai šią koncepciją įkūniję kūriniai – Mykolo Sluckio romanas „Laiptai į dangų“ (1963 m.) ir Vytauto Žalakevičiaus meninis filmas „Niekas nenorėjo mirti“ (1965 m.) sulaukė aukšto valdžios įvertinimo. Tuo tarpu ideologiškai dviprasmiškesni Jono Mikelinio („Kūdikėlis“, išspausdintas 1968 m. „Nemune“) ir Romualdo Lankausko apsakymai („Gyvačių augintojas“, išspausdintas 1968 m. „Pergalėje“), nors ir praėjo cenzūros filtrą, buvo sutikti labai priešišškai kaip mėginimas „reabilituoti banditizmą“. Teigiamai partizaninį pasipriešinimą mėginęs pavaizduoti Jonas Laucė 1971 m. buvo nuteistas dvejus metus kalėti. Brolžudystės ir pilietinio karo vaizdiniai Lietuvos gyventojų sąmonėje įtvirtinti pasitelktos ir vadinamosios monumentaliosios propagandos priemonės. Būtent septintojo dešimtmečio antroje pusėje imta masiškai statyti memorialinius akmenis ir atminimo lentas nuo „buržuazinių nacionalistų“ pokario metais nukentėjusiems sovietų valdžios aktyvistams.

Tuo pat metu imta akcentuoti ir tai, kad didžioji lietuvių liaudies dalis Sovietų Sąjungos pusėje aktyviai kovojo su naciais SSRS ir Vokietijos karo metais. Tuo tikslu buvo prisimintas ir iškeltas 16-osios lietuviškosios divizijos indėlis (1965 m. išleistas fotografijų albumas „Kovų keliais“). Taip pat stengtasi pagrįsti prosovietinio partizaninio pasi-

priešinio karo metais autentiškumą, t. y. parodyti, kad jis buvo stipriai remiamas vietos gyventojų. Dar 1954 m. LKP CK biuras davė nurodymus sutvarkyti sovietinių partizanų palaidojimo vietas, šią temą daugiau gvildinti istorinėje ir memuarinėje literatūroje⁴⁵. Po šio nutarimo labiau pasižymėjusių sovietinių partizanų vardais pradėtos vadinti gatvės, jiems buvo statomi paminklai. Kaip tos pačios tendencijos išraišką galima vertinti tuo metu iškilusius memorialus Pirčiupiuose ir Paneriuose, kurie turėjo įamžinti lietuvių liaudies kančias nacių okupacijos metais. Ideologinė svarba, be abejonės, padėjo Pirčiupių „Motinos“ autoriui, skulptoriui Gediminui Jokūboniui gauti Lenino premiją.

Panerių memorialas buvo pastatytas vietoj 1952 m. nugriauto religinio turinio paminklo, kuris įamžino čia sušaudytų žydų atminimą. Holokausto aukos nuo šeštojo dešimtmečio pradžios buvo įvardijamos kaip žuvę sovietiniai piliečiai. Taip stengtasi iš lietuvių istorinės sąmonės ištrinti atmintį apie Lietuvos žydus ištikusią katastrofą nacių okupacijos metais, ištirpdant ją viename – „tarybinės liaudies“ kančių katilė. Kita vertus, septintajame dešimtmetyje ypač suaktyvinta, sovietų valdžios požiūriu, nacių kolaborantų medžioklė ir jų diskreditavimas. Būtent tada buvo supintos 1941 m. Birželio sukilimo ir holokausto gijos, kurių iki šiol niekaip nesugeba atnarpinti Lietuvos istorikai.

Paminklų griovimas bei naujų statymas buvo viena svarbiausių priemonių, turėjusių padėti formuoti naują istorinės sąmonės turinį. Masinis „buržuazinė“ praeitį primenančių paminklų naikinimas Lietuvoje prasidėjo 1950 m., rengiantis minėti sovietinės Lietuvos dešimtmetį. 1950 m. kovo 27 d. partijos apskričių komitetų sekretoriams buvo išsiuntinėtas slaptas V. Niunkos laiškas, kuriame reikalauta per savaitę pateikti duomenis apie visus apskrities teritorijoje esančius tarpukariu pastatytus paminklus ir pateikti pasiūlymus dėl jų tolesnio likimo⁴⁶.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje buvo nugriauti beveik visi istoriniai paminklai, ypač susiję su kovomis dėl Nepriklausomybės. Pavieniai paminklai išliko tik ten, kur juos buvo galima nesunkiai pataisyti ir pritaikyti sovietų atminties politikos reikmėms (Rokiškyje, Šiauliuose, Varėnoje).

Naujų paminklų statymo politika ypač suaktyvėjo šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje. Per pirmąją okupacijos dešimtmetį pirmiausia buvo statomi paminklai pagrindiniams sovietinės mitologijos protagonistams, o šiuo metu buvo sumanyti ir pastatyti paminklai, kuriais siekta įamžinti vietinius herojus, pabrėžti mitą, neva Lietuvoje gyvuoja senos „revoliucinės“ tradicijos. Visų pirma pradėtas diegti Vinco Mickevičiaus-Kapsuko kultas, siekiant jį paversti savotišku lietuviškuoju Leninu. Jam pastatyti paminklai Vilniuje ir Marijampolėje, kuri nuo 1955 m. taip pat pavadinta jo vardu. Antra, pastatyti pirmieji paminklai rašytojams, įkūnijusiems „revoliucinę“ tradiciją lietuvių literatūroje: Petručiui Cvirkai Vilniuje, Vytautui Montvilai Kaune, Julijui Janoniui Biržuose (pradėtas projektuoti šeštojo dešimtmečio pabaigoje, pastatytas tik 1976 m.).

Tuo metu vyravusias kultūrinės-istorinės atminties ir jos politikos tendencijas puikiai atskleidžia 1959 m. vykęs perspektyvinio paminklų statybos plano svarstymas. Apibendrinus į Kultūros ministeriją suplaukusius pasiūlymus statyti paminklus pasižymėjusiems asmenims paaiškėjo, kad antrą vietą po V. Lenino užėmė V. Mickevičius-Kapsukas – jam paminklus statyti siūlyta 7 miestuose. Toliau ėjo Žemaitė – 4 paminklai, Salomėja Nėris – 3. Vilniaus miesto vykdomasis komitetas į planą siūlė įtraukti ir Juozo Mikėno skulptūrinę kompoziciją „Taika“, kurią ketinta statyti nugriautų Trijų kryžių vietoje. Planuota statyti lietuvių literatūros klasikų biustus prie ką tik pastatytos Respublikinės bibliotekos, bareljefą 1863 m. sukilimui pažymėti dabartinėje Lukiškių aikštėje. Daugiausia paminklų – net 25 – planuota statyti

Panevėžyje, tarp jų Tautų draugystės skulptūrą miesto sode, šokėjų poros tautiniais drabužiais – Skaistkalnio parke. Bene mažiau siai ideologizuoti buvo Varėnos rajono vykdomojo komiteto pasiūlymai: Merkinėje siūlyta statyti paminklą Vincui Krėvei, Ratnyčioje – M. K. Čiurlioniui, Dubičių kaime – 1863 m. sukilimui.

Įdomiausias buvo LSSR MA pasiūlymų sąrašas. Jame šalia kitų įamžintinų herojų atsidūrė ir Simonas Daukantas, kuriam siūlyta pastatyti paminklą dabartinėje S. Daukanto aikštėje, ir didieji Lietuvos kunigaikščiai Gediminas (Vilniuje) bei Vytautas (Trakuose). Siūlymą pastatyti paminklą Gediminui Vilniuje parėmė ir Istorijos-revoliucijos muziejus⁴⁷. Nors šie pasiūlymai nesulaukė valdžios dėmesio, tačiau jie nebuvo vertinami kaip antisovietinė provokacija. Beje, sovietmečiu ne visur buvo nugriauti ir iki okupacijos pastatyti paminklai Vytautui. Tokie paminklai išliko Jurbarke, Juodeikiuose (Joniškio r.).

Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių iki Vytauto imtinai vardai buvo įamžinti ir miestų gatvių pavadinimuose. Pavyzdžiui, Vilniuje sovietmečiu liko ar buvo naujai pavadintos Mindaugo, Treniotos, Vytenio, Gedimino, Algirdo, Kęstučio, Vytauto gatvės, tačiau buvo pakeisti Jogailos, Žygimantų, B. Radvilaitės, L. Sapiegos ir A. Goštauto gatvių pavadinimai. Neliko ir visų su krikščionyste susijusių gatvių pavadinimų, o štai Lizdeikos gatvė liko. Panaši buvo ir kitų miestų gatvėvardžių struktūra. Taigi ir šiuo atžvilgiu buvo akivaizdžiai įtvirtintas sovietų režimui priimtinas kultūrinės-istorinės atminties modelis – toleruotina tik tai, kas vyko iki unijos su Lenkija ir Lietuvos krikšto.

Devintojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjus audringam istorinės atminties atgaivinimo procesui, valdžios požiūris į senąją Lietuvos istoriją iš esmės nepasikeitė. Daugiausia dėmesio sutelkusi į diskusijas dėl naujausiosios istorijos procesų reinterpretavimo kontrolę, LKP vadovybė kur kas mažiau nerimavo dėl

senosios Lietuvos istorijos atgaivinimo. Dar 1987 m. pavasarį susikūrė Kultūros fondas, Paminklosaugos draugija, „Talka“ ir kt. visuomeninės organizacijos, nepriklausomos nuo valdžios kontroliuojamos Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos. Jos ėmė aktyviai rūpintis apleistų kultūros ir istorijos paminklų sutvarkymu. 1988 m. rugpjūčio mėn. apsvarstęs Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos darbą, LKP CK biuras konstatavo, kad ši organizacija nesugebėjo padidėjusio visuomenės susidomėjimo istorija nukreipti reikiama linkme, dėl jos veikloje įsigalėjusio formalizmo ir biurokratizmo atitrūko nuo masių ir prarado autoritetą⁴⁸. Kaip neigiamas dalykas buvo įvardyta ir tai, kad draugija daugiausia dėmesio skyrė sovietinio laikotarpio praeičiai. Po šio nutarimo buvo pakeista ne tik draugijos vadovybė, bet ir jos veiklos kryptis bei darbo formos, ji ėmė aktyviau bendradarbiauti su nepriklausomomis panašaus pobūdžio organizacijomis.

Atsižvelgdamas į visuomenės spaudimą dėl nepatenkinamos Vilniaus senamiesčio būklės, LKP CK biuras 1987 m. lapkričio mėn. sudarė komisiją, kuri turėjo parengti pasiūlymus, kaip vykdyti Vilniaus senamiesčio regeneravimo programą. Šios komisijos pateiktiems siūlymams pritarta 1988 m. kovo mėn. Jau šioje programoje buvo numatyta atstatyti Žemutinę pilį ir atitinkamai rekonstruoti Gedimino (dabar Katedros) aikštę. Idėją atstatyti Žemutinės pilies ansamblį pirmą kartą oficialiai išskėlė Lionginas Šepetys, kalbėdamas 1987 m. lapkričio 13 d. vykusiame LSSR dailininkų sąjungos suvažiavime⁴⁹.

Reaguodama į nepaprastai padidėjusį visuomenės domėjimąsi Lietuvos istorijos klausimais, LKP vadovybė 1988 m. vasarą leido žurnale „Kultūros barai“ spausdinti A. Šapokos „Lietuvos istorija“ iki 1861 m. Vis dėlto 1988 m. birželio mėn. LKP CK patvirtintame dar viename perspektyviniame (iki 1995 m.) paminklų statymo plane sunku įžvelgti esminius atminties politikos po-

kyčius. Plane, apimančiame 61 poziciją, dar buvo 4 paminklai Leninui, 2 – A. Sniečkui, 3 – tautų draugystei. Kita vertus, numatyta statyti paminklus J. Basanavičiui, 1863 m. sukilėliams Vilniuje, S. Dariui ir S. Girėnui Kaune, S. Daukantui Skuode, Vydūnui Šilutėje, 2 paminklus M. Mažvydui⁵⁰.

Tuo tarpu pirmieji nedrąsūs mėginimai kvestionuoti XX a. Lietuvos istorijos sovietines klišes sukėlė kur kas didesnę pasipriešinimą. Vis dėlto gerai perpratęs iš Maskvos pučiančių permainingų „perestroikos“ vėjų kryptis L. Šepetys jau 1988 m. pavasarį pasisakė už ne tokį dogmatiską naujosios Lietuvos istorijos įvykių vertinimą. Jo ranka buvo juntama ir organizuojant kontrpriemones prieš Lietuvos laisvės lygos raginimą 1988 m. gegužės 22 d. paminėti 1948 m. masinio trėmimo 40-metį. Prisdengdama kūrybinių sąjungų vardu LKP vadovybė gegužės 21 d. prie Z. Angariečio paminklo (apie renginio pobūdį daug pasako vietos pasirinkimas) suorganizavo mitingą nekaltoms J. Stalino aukoms paminėti. Tą pačią dieną „Tiesa“ išspausdino Partijos istorijos instituto direktorės Vandos Kašauskienės straipsnį „Skausmingi istorijos puslapiai“, kuriame pirmą kartą oficialiai suabejota 1941-ųjų trėmimo reikalingumu ir pripažinta, jog būta daug nekaltų aukų. 1941-ųjų trėmimo temą toliau plėtojo poetas J. Marcinkevičius, 1988 m. gegužės 28 d. savaitraštyje „Literatūra ir menas“ pristatęs tremtinės Dalios Grinkevičiūtės atsiminimus.

1988 m. birželio pradžioje L. Šepetys aiškiai nubrėžė naujų Lietuvos istorijos interpretacijų ribas ir istorikų uždavinius. Jis pabrėžė būtinybę neatiduoti iniciatyvos ideologiniams oponentams, kurie visuomet pasirengę pasinaudoti sovietinės lietuvių istoriografijos trūkumais ar jos paliktomis „baltosiomis dėmėmis“. L. Šepetys paragino drąsiau nagrinėti prieštarigus „socialistinės statybos“ Lietuvoje klausimus, tačiau nepamiršti, kad visų naujų interpretacijų teorinis pagrindas gali būti tik vienas – marksizmas-

leninizmas. Iš dalies jis reabilitavo ir Vasario 16-ąją, pareikšdamas, kad lietuvių liaudžiai tai svarbi data, nes ji reiškė išsivadavimą iš carizmo priespaudos, nors tuo savo tikslams ir pasinaudojo lietuvių buržuazija⁵¹.

Pasinaudodama leidybos monopolium, valdžia stengėsi neišleisti iniciatyvos iš savo rankų formuojant „naują požiūrį“ į Lietuvos istoriją. Pavyzdžiui, Partijos istorijos institutas 1988 m. birželio viduryje gavo nurodymą iš LKP CK skubiai parengti „socializmo kūrimo metais buržuazinių nacionalistų nužudytų asmenų atminimo knygą“. Jos pagrindu turėjo tapti KGB sudaryta daugiau nei 25 tūkst. neva partizanų nužudytų asmenų kartoteka. Tačiau kontroliuoti viešąjį diskursą istorijos klausimais darėsi vis sunkiau. Tai akivaizdžiai parodė rugpjūčio mėn. Lietuvos žiniasklaidoje prasidėjusi diskusija dėl Molotovo–Ribbentropo pakto vertinimo. Jos kulminacija tapo bene didžiausias Atgimimo laikų mitingas Vingio parke, kuriame istorikai (Gediminas Rudis, Liudas Truska) jau atvirai kalbėjo apie šios sutarties neteisėtumą ir įvardijo ją kaip lemiamą veiksni, nulėmusį Lietuvos likimą 1940 m.

Tokios tendencijos kėlė nerimą dogmatiskai nusiteikusiam LKP CK sparnui, kurį rėmė KGB. 1988 m. spalio mėn. būtent šios institucijos kabinetuose buvo parengtas kontrpropagandinių priemonių planas, kaip Lietuvos gyventojams išaiškinti 1939–1940 m. vykusių politinių procesų esmę. Jame konstatuota, kad kai kurie autoriai šio laikotarpio įvykius vertina iš „neklasinių, pseudoistorinių pozicijų, mėgina apkaltinti Sovietų Sąjungą dėl tiesioginio sąmokslu su Hitleriu ir Lietuvos, Latvijos bei Estijos okupacijos“⁵². Siekiant tokias interpretacijas „demaskuoti“ ir „padaryti teigiamą ideologinį poveikį respublikos gyventojams“, numatyta sovietų valdžios paskelbimo Lietuvoje 70-ųjų metinių išvakarėse spaudoje paskelbti ciklą straipsnių, kuriuose būtų atskleistas „buržuazinės Lietuvos veikėjų bendradarbiavimas

su hitlerine Vokietija, vokiečių specialiųjų tarnybų pastangos inspiruoti Lietuvoje nacionalistinį pogrindį, žymių buržuazinės respublikos atstovų orientacija į Sovietų Sąjungą, buržuazinės Lietuvos ekonomikos būklė ketvirtajame dešimtmetyje⁵³. Straipsnius turėjo parengti KGB agentai Rašidovas, Dymovas, Orestas, o juos redaguoti turėjo agentas Karalius.

Vis dėlto 1988 m. pabaigoje viešajame diskurse bent jau laikinai įsitvirtino „revizionistinis“ požiūris į XX a. Lietuvos istorijos įvykius, kuris aiškiai atsispindėjo 1989 m. pradžioje išleistame straipsnių rinkinyje „Naujas požiūris į Lietuvos istoriją“. Sovietiniam Lietuvos istorijos laikotarpiui šiame rinkinyje buvo skirti L. Truskos, V. Kašauskienės ir Henriko Šadžiaus rašiniai. Visų jų vertinimų pagrindas – lenininės socializmo kūrimo koncepcijos iškraipymas, lėmęs daugelį neigiamų reiškinių, visų pirma, trėmimus. Nors ginkluotą pasipriešinimą jie vertino iš esmės neigiamai, kaip užsienio valstybių inspiruotą nuverstųjų klasių pasipriešinimą, tačiau pripažino, kad socializmo deformacijos smarkiai padidino sovietų valdžios priešų skaičių. Taip pat labai aiškus noras parodyti, kad visi sprendimai buvo atsiunčiami iš Maskvos; taip pradėta kurti mitą, jog dėl visų blogybių buvo kalta Maskva, o A. Sniečkus ir kiti LKP vadovai mėgino kiek įmanoma sumažinti neigiamus tokios politikos padarinius.

Net ir tokia nežymiai pakeista, tačiau iš esmės sovietinė Lietuvos istorijos interpretavimo schema atrodė pavojinga ortodoksinių pažiūrų komunistams; jie reikalavo LKP CK ideologijos sekretoriaus L. Šepečio nušalinimo. Tai padaryta 1989 m. vasario mėn. vykusiam LKP CK plenumė; jame L. Šepetys buvo apkaltintas nuolaidžiavimu buržuazinei ideologijai ir Sąjūdžiui. Beje, šis plenumas parodė, kad ir kai kurie vyresnės kartos menininkai nesugeba ištrūkti iš sovietinės mitologijos narvo. Bene labiausiai L. Šepetį kritikavo plenumė kalbėjęs poetas Eduar-

das Mieželaitis; jis sakė nesuprantąs, už ką LKP turėtų atgailauti, kai per 40 metų tiek daug pastatyta, pasiekta mokslo srityje, sukurta efektyvi kolūkinė sistema, literatūra tapo žinoma visame pasaulyje. E. Mieželaitis taip pat nepritarė naujam LKP požiūriui į Vasario 16-ąją, mėginimams priešinti A. Sniečkui Justą Paleckį, o pokario įvykius Lietuvoje interpretavo kaip Pentagono ir CŽV iš vienos pusės bei Kremliaus ir Lavrentijaus Berijos žinybos iš kitos – provokacijos rezultata⁵⁴.

Po šio plenumo LKP vadovybė greitai prarado iniciatyvą diskusijoje dėl XX a. Lietuvos istorijos įvykių vertinimo. Vis didesnį autoritetą visuomenėje ėmė įgyti nuo sovietinių šampų nepriklausomi praeities vertinimo modeliai. Palankias sąlygas tam sudarė ne tik LKP nesugebėjimas siūlyti naujas idėjas, bet ir griūvantis ideologinės cenzūros mechanizmas.

SOVIETŲ VALDŽIOS TAUTINĖ-KALBINĖ POLITIKA

Per pirmąją okupacijos dešimtmetį, režimui siekiant labiau įsitvirtinti, buvo nenaudinga papildomai didinti visuomenės priešišumą, todėl kalbinės asimiliacijos procesas atvirai nebuvo vykdomas. Per šiuos metus smarkiau nukentėjo akademinė lituanistika. Iki šeštojo dešimtmečio pradžios sovietinėje kalbotyroje vyravo Nikolajaus Maro „naujoji kalbos teorija“, kuri darė lemiamą įtaką ir valdžios vykdytai kalbos politikai. Ši teorija teigė, kad kalbos raida yra glaudžiai susijusi su klasių kova ir kad pokyčiai kalboje atspindi pokyčius socialinėje struktūroje. N. Maras tikėjo, kad, socializmui įsitvirtinus visame pasaulyje, susiformuos viena bendra kalba. Kaip vieną iš „marizmo“ atspindžių Lietuvoje galima vertinti ideologinį puolimą prieš Didžiojo lietuvių kalbos žodyno antrąjį tomą, kuris buvo parengtas 1948 m. Šį tomą uždrausta plauti motyvuojant tuo, kad jame daug reakci-

nės, klerikalinės frazeologijos ir ignoruojama revoliucinė, sovietinė naujakalbė⁵⁵. Savo kalboje, pasakyoje LKP(b) VI suvažiavime (1949 m. vasario 15 d.), A. Sniečkus taip pat kritikavo Žemaitės kūrinių leidėjus, kurie stengdamiesi išlaikyti rašytojos kalbos autentiškumą paliko daugybę „prievartinio feodalinio-bažnytinio palikimo“ žodžių⁵⁶. 1950 m. J. Stalinui pasmerkus N. Maro teoriją, prasi-dėjo „diskusija“ kalbotyros klausimais, kuri Lietuvoje tapo patogiu pretekstu atsikratyti nepatikimais kalbotyros specialistais, visiškai nepagrįstai apkaltinus juos „marizmo“ propagavimu. Iš VU Istorijos ir filologijos fakulteto Lietuvių kalbos ir literatūros katedros vedėjo pareigų buvo atleistas prof. Juozas Balčikonis, o dėstytojai Jonas Kruopas ir Juozas Senkus pašalinti iš universiteto. Suimtas ir nuteistas Lietuvių kalbos ir literatūros instituto mokslinis bendradarbis Stasys Pinkus.

Kalbinę asimiliaciją per pirmąjį okupacijos dešimtmetį nustelbė kiti rusifikacijos kanalai, visų pirma – rusiškos kultūros antplūdis. 1940–1955 m. Lietuvoje buvo išleista daugiau rusų autorių grožinės literatūros knygų (788) nei lietuvių grožinės literatūros (653)⁵⁷. Pagal išleistų knygų skaičių tarp rusų rašytojų pirmavo Maksimas Gorkis (49), antroje vietoje buvo Aleksandras Puškinas (32), trečioje – Levvas Tolstojus (26)⁵⁸. Rusų autorių pjesės šiuo laikotarpiu taip pat vyravo dramos ir muzikinių teatrų repertuaruose. Be to, 1946 m. Vilniuje buvo įsteigtas Rusų dramos teatras, turėjęs tapti dar vienu kultūrinio gyvenimo rusinimo įrankiu. Žymių rusų kultūros veikėjų ir karvedžių atminimas buvo įamžintas gatvių pavadinimuose ir paminkluose, iškilmingai minimi jų jubiliejai. Vilniuje netrukus atsirado Aleksandro Suvorovo gatvė ir Michailo Kutuzovo aikštė, Gedimino kalno papėdėje pastatytas paminklas A. Puškinui. 1944 m. minėtas rašytojo Ivano Krylovo, 1945 m. – M. Kutuzovo, 1949 m. – A. Puškino jubiliejus.

Per pirmąjį okupacijos dešimtmetį ne mažiau svarbus viešojo gyvenimo rusinimo ka-

nalas buvo didelis lietuvių kalbos nemokančių pareigūnų procentas (apie 50 proc.) valdymo aparate, pramonės įmonėse, aptarnavimo sferoje, taip pat didelių reguliariosios sovietų kariuomenės dalinių ir NKVD vidaus kariuomenės įgulų atsiradimas. Didesnė visuomenės dalis nemokėjo rusų kalbos, ir tai trukdė režimo įtvirtinimui. Iš pradžių šią problemą mėginta spręsti raginant atvykėlius išmokti vietos gyventojų kalbą. 1945 m. rudenį LKP(b) CK biuras, motyvuodamas atitinkamo VKP(b) CK nurodymo vykdymu ir tuo, kad lietuvių kalbos mokėjimas prisideda prie ryšių su masėmis stiprinimo, įpareigojo privalomai mokytis lietuvių kalbos visus jos nemokančius partinio, valstybinio ir ūkinio valdymo aparato darbuotojus⁵⁹. Tačiau realiai niekas šio nutarimo nevykdė, o lietuviai komunistai, bijodami būti apkaltinti nacionalizmu, daugiau šios problemos nekėlė⁶⁰. Valdžios ir liaudies bendravimo problema spręsta verčiant vietos gyventojus greičiau išmokti rusų kalbą. Po J. Stalino mirties pradėjus vykdyti vietos kadru protegavimo politiką, šio rusifikacijos kanalo reikšmė gerokai sumenko. 1953–1958 m. partiniame aparate lietuvių padaugėjo nuo 48 iki 68 proc., apie 70 proc. tarnautojų lietuviai tuo metu sudarė ir valstybiniame bei ekonomikos aparate. Apie naują požiūrį į partijos nacionalinę politiką ir būtinybę normalizuoti lietuvių kalbos vartojimą vėl prabilo ir LKP vadovai.

Tačiau patriotinių nuotaikų atgijimas ir nuolatiniai pokario metais į Lietuvą bei kitas Baltijos respublikas atvykusių rusakalbių skundai paskatino savo pozicijas valdžios viršūnėje įtvirtinusį N. Chruščiovą ir jo komandą imtis Baltijos respublikų „internacionalizavimo“ programos. Kai kurie autoriai būtent N. Chruščiovą laiko nuoseklios tautinės asimiliacijos politikos pradininku ir vykdytoju⁶¹. Mat būtent jo laikais oficialiame viešajame diskurse įsitvirtino nuostata, kad sovietinei visuomenei artėjant prie

komunizmo tautiniai skirtumai vis labiau nyks. Pirmas žingsnis internacionalizavimo programos įgyvendinimo linkme buvo žengtas sustabdžius vietinių kadru protegavimo politikos vykdymą. 1959 m. gegužės mėn. įvykęs SSKP CK plenumas priėmė nutarimą „Dėl LKP darbo su kadrais“, kuriame LSSR vadovai buvo apkaltinti besaikiu lietuvių kėlimu į vadovaujančius postus ir antirusiškų nuotaičių toleravimu. Iš karto po šio nutarimo Lietuvoje prasidėjo naujas kadru „valymas“.

Tuo pat metu pradėtas puolimas prieš aukštųjų mokyklų lietuvių literatūros ir kalbos specialistus, kurie „atlydžio“ sąlygomis mėgino išvaduoti lituanistiką nuo vulgaraus sociologizavimo. Iš darbo buvo atleistos VU Lietuvių literatūros katedros dėstytojos Meilė Lukšienė, Vanda Zaborskaitė ir Irena Kostkevičiūtė, į pensiją priverstas išeiti prof. J. Balčikonis. Iš Pedagoginio instituto pašalintas direktoriaus pavaduotojas kalbininkas Jonas Laužikas ir keletas kitų dėstytojų filologų.

Tačiau vien kadru problema ši kampanija neapsiribojo. 1959 m. spalio mėn. LKP CK biuras patvirtino „Dirbančiųjų ir jaunimo internacionalinio auklėjimo pagerinimo planą“⁶², kuriame buvo numatyta plati priemonių programa „broliškų“ SSRS tautų kultūrai ir gyvenimui pažinti. Išsamiam beveik 20 lapų apimties dokumente žiniasklaidos priemonėms nurodyta reguliariai informuoti apie įvykius kitose sovietinėse respublikose, Politinių ir mokslinių žinių skleidimo draugija įpareigota parengti specialų internacionalinei propagandai skirtų paskaitų ciklą, vietos kultūros ir švietimo įstaigos kasmet turėjo rengti SSRS tautų liaudies dainų ir šokių festivalius. Reguliariai turėjo būti organizuojami sovietinių respublikų kinofilmų festivaliai, į respublikos teatrų ir muzikos kolektyvų repertuarą įtraukta daugiau kitų tautų dramaturgų ir kompozitorių kūrinių. Daug dėmesio skirta internacionalinio auklėjimo stiprinimui vidurinėse ir aukštesiose mokyklose. Šalia kitų priemonių buvo numa-

tyta tautų draugystės temai daugiau vietos skirti naujai leidžiamuose vadovėliuose, dažniau organizuoti mokytojų ir moksleivių ekskursijas į kitas sovietines respublikas.

Svarbus šio plano aspektas buvo patvirtinimas, jog ir toliau bus laikomasi taktikos stiprinti lenkiškumą Vilniaus krašte. Pirmaisiais pokario metais skatinusi Vilniaus krašto depolonizaciją, nuo šeštojo dešimtmečio pradžios sovietų valdžia radikalčiai pakeitė politiką ir ėmė rūpintis lenkiškumo išsaugojimu šiame regione. Matyt, buvo suvokta, kad tautinės įtampos palaikymas yra naudingesnis režimui nei laipsniškas Vilniaus krašto sulietuvinimas. VKP(b) CK iniciatyva 1950 m. spalio 1 d. šis klausimas buvo apsvarstytas LKP(b) CK biuro posėdyje, po kurio priimtas nutarimas „Dėl priemonių pagerinant darbą tarp lenkų tautybės gyventojų Lietuvos SSR“. Daugiausia vietos jame skirta lenkiškoms mokykloms: numatytos priemonės, kaip parengti daugiau mokytojų, galinčių mokyti lenkų kalba, aprūpinti mokyklas lenkiškais vadovėliais. Taip pat raginta leisti daugiau literatūros lenkų kalba, lenkiškai subtitruoti filmus.

Įdomu, kad vienu šio nutarimo punktų buvo pasmerktos posėdžio metu išklaustytos LSSR MT pirmininko Mečislovo Gedvilo ir LSSR AT Prezidiumo pirmininko J. Paleckio neva nacionalistinio pobūdžio kalbos. Kaip neteisingi įvertinti jų teiginiai, „neigiantys lenkų egzistavimą Vilniaus srities rajonuose, tvirtinimai, kad tai sulenkinti lietuviai ir baltarusiai, žmonės, kalbantys lenkų kalba, kurių tautinė savimonė neišsivysčiusi, todėl akcentavimas, kad jie yra lenkai, reikštų tęsimą tos lenkinimo politikos, kurią vykdė buržuazinės Lenkijos vyriausybė“⁶³. Tai rodo, kad LKP(b) vadovybėje būta nemažų prieštaravimų tautinės politikos klausimu, nes pasitaikydavę nuomonių skirtumai paprastai neatsispindėdavo galutiniuose LKP(b) CK nutarimuose. M. Gedvilas ir J. Paleckis buvo savotiški lyderiai tos grupės LKP(b) viduje, kuri stengėsi sovietinę doktriną pagr-

žinti ryškesniais tautinės atributikos elementais, kad ji būtų patrauklesnė Lietuvos visuomenei. Lenkų tautinės mažumos protegavimas aiškiai kenkė jų kurtam įvaizdžiui.

Panašių atvejų, kai vietos valdžia mėgino priešintis iš Kremliaus atsiųstoms direktyvoms, kurios pernelyg kirtosi su tautinio komunizmo koncepcija, tuo metu būta ir daugiau. Pavyzdžiui, 1945 m. pavyko įtikinti Maskvą atsisakyti planų proteguoti Lietuvoje Rusijos Stačiatikių Bažnyčią kaip atsvarą Katalikų Bažnyčiai⁶⁴. Religinį kultūrą reikalingą tarybos įgaliojimus Lietuvos SSR Alfonsas Gailevičius kaip svarbiausią argumentą nurodė tai, kad tokios priemonės „gali sustiprinti antitarybinę agitaciją Lietuvoje, nes nacionalistiniai elementai mėgins įrodyti, kad sovietų valdžia neva siekianti surusinti lietu-

vių tautą“⁶⁵. Beje, A. Gailevičius kunigų seminarijos uždarymą Vilniuje argumentavo pirmiausia tuo, kad ji rengia kadrus „lenkiškajam nacionalizmui“.

1945–1949 m. dėl lenkų repatriavimo ištuštėjusios lenkiškos mokyklos buvo uždarnos arba pertvarkomos į lietuviškas, o nuo 1950 m. prasidėjo atvirkštinis procesas. Per keletus metus po šio nutarimo lenkiškomis buvo paversta daugiau nei 150 lietuviškų mokyklų. 1950/51 m. m. Lietuvoje veikė 156 lenkų ir 11 mišrių mokyklų, o 1954/55 m. m. – jau 312 lenkų ir 78 mišrios mokyklos⁶⁶. Dėl lietuviškų mokyklų trūkumo kai kuriose vietovėse netgi lietuviai buvo priversti savo vaikus leisti į lenkiškas mokyklas. Smarkiai padidėjo ir lenkų kalba leidžiamų periodinių leidinių bei knygų skaičius (žr. 1 ir 2 lenteles).

1 lentelė. Knygų leidyba pagal kalbas

	1949 m.	1955 m.	1965 m.	1975 m.	1985 m.
Lietuvių k.	876	1305	1586	1361	1979
Rusų k.	92	350	428	397	739
Lenkų k.	3	171	67	48	34

2 lentelė. Periodiniai leidiniai pagal kalbas

	1949 m.	1955 m.	1965 m.	1975 m.	1985 m.
Lietuvių k.	34	106	133	199	196
Rusų k.	5	17	23	38	52
Lenkų k.	2	14	5	5	5

Lentelės sudarytos remiantis: *Lietuvos TSR spaudos statistika 1940–1955*, Vilnius, 1957; *Lietuvos TSR spaudos statistika 1961–1965*, Vilnius, 1969; *Lietuvos TSR spaudos statistika 1971–1975*, Vilnius, 1976; *Lietuvos TSR spaudos statistika 1981–1985*, Vilnius, 1986.

Tokios tendencijos kėlė natūralų lietuvių nepasitenkinimą, kuris „atlydžio“ metais prasisveržė į viešumą. Ryškiausias pavyzdys – 1956 m. lapkričio 4 d. parengtas memorandumas LSSR MT pirmininkui Motiejui Šumauskui, kurį pasirašė 11 žymių Lietuvos menininkų. Nepritardami lenkiškų mokyklų

tinklo plėtimui Vilniaus krašte, memorandumo autoriai atmetė kaip nepagrįstus Švietimo ministerijos pasiteisinimus, jog lenkiškos mokyklos atidaromos tėvų pageidavimu. Anot jų, reikia atsižvelgti į tai, kad „toks tėvų troškimas – išdava poveikio reakcingų jėgų, kurios šimtmečiais rasdavo priemonių,

kaip Vilniaus krašto žmones pajungti Bažnyčiai ir dvarininkams⁶⁷. Šį klausimą rašytojas Antanas Vienuolis iškėlė ir kalbėdamas 1956 m. gruodžio 3 d. vykusiame LSSR AT posėdyje. Jo teigimu, „1946 metais Tarybų vyriausybė sudarė sąlygas visiems lenkams, dar gyvenusiems Vilniuje ir jo apylinkėse, persikelti į Demokratinę Lenkijos respubliką. Visi tuo metu gyvenusieji Vilniaus krašte lenkai pasinaudojo šia galimybe ir persikėlė į Lenkiją. Tuo buvo iš esmės galutinai likviduotas lenkiškas klausimas Tarybų Lietuvoje ir sudaryti tvirti pagrindai lietuvių ir lenkų amžinai draugystei⁶⁸“.

Reaguodamas į šias nepasitenkinimo išraiškas, LKP CK biuras 1957 m. kovo 29 d. priėmė nutarimą „Dėl pareiškimų lenkiškų mokyklų reikalu“, kuriame pripažino, kad Švietimo ministerija, steigdama lenkiškas mokyklas, ne visuomet atsižvelgdavo į tėvų pageidavimus ir padarė klaidų⁶⁹. Kita vertus, nutarime pasmerktos tiek lietuviškojo, tiek lenkiškojo nacionalizmo apraiškos, kurias išprovokavo lenkiškų mokyklų Vilniaus krašte problema. Abiejų pusių nepasitenkinimas skatino sovietų režimą tęsti 1950 m. pradėtą vykdyti taktiką. Minėtame 1959 m. internacionalinio auklėjimo plane buvo numatyta rengti daugiau lenkų kalbos mokytojų, lenkų kalba subtitruoti daugiau meninių filmų, skatinti lenkų meno saviveiklą. Mėginimai viešai kritikuoti dirbtinio lenkų kalbos protegavimo politiką buvo tuoj pat nutildomi. Pavyzdžiui, kai 1967 m. pabaigoje „Kultūros barai“ išspausdino diskusijos dėl Vilniaus krašto tautinių-kultūrinių problemų medžiagą, LKP CK Propagandos ir agitacijos skyrius patarė žurnalo redakcijai šios temos daugiau neplėtoti⁷⁰.

Dauguma pokalbio „Kultūros barų“ redakcijoje dalyvių (istorikai Regimantas Jاسas, Antanas Tyla ir Vaclovas Milius, LSSR MA bibliotekos direktorius Juozas Marcinkevičius, LSSR Istorijos-etnografijos muziejaus direktorius Vincas Žilėnas, VU Gamtos fakulteto dekanas Česlovas Kudaba ir kiti) kaip

svarbiausią Vilniaus krašto gyventojų kultūrinio atsilikimo priežastį įvardijo tebesitęsiančią šio regiono izoliaciją nuo bendro Lietuvos kultūrinio gyvenimo. Č. Kudabos nuomone, tam labiausiai trukdė lietuvių kalbos nemokėjimas, prie kurio prisidėjo ir nepagrįstas lenkiškų mokyklų tinklo plėtimas. Kadangi nemokėdamas lietuvių kalbos šio regiono jaunimas daug sunkiau įstodavo į aukštąsias mokyklas, jis siūlė „atsižvelgiant į specifines krašto sąlygas ieškoti tarpinio perėjimo tipo vidurinės mokyklos, kurią baigę jaunuoliai visiškai laisvai gali dėstyti savo mintis raštu bei žodžiu lietuvių kalba“⁷¹.

Partijos ideologai nepritarė tokių minčių viešinimui. Šiai problemai spręsti jiems priimtinesnis atrodė kitas būdas, būtent: sudaryti geresnes sąlygas studijuoti aukštosiose mokyklose lenkų kalba. Be to, Vilniaus krašto gyventojai buvo skatinami savo vaikus leisti į rusiškas mokyklas. Palankesnes sąlygas tam sudarė ir 1959 m. pradėta vykdyti vidurinių mokyklų reforma, kuri suteikė teisę tėvams patiems pasirinkti mokyklą savo vaikams. Vilniaus krašto lenkai mieliau leido savo vaikus į rusiškas nei į lietuviškas mokyklas. Būtent po šios reformos lenkiškų mokyklų skaičius ir ypač mokinių jose skaičius labai sumažėjo. Užtat plėtėsi rusiškų mokyklų tinklas šiame regione.

Svarbiausia internacionalizavimo programos dalis, žinoma, buvo rusų kalbos vartojimo viešajame gyvenime plėtimas. Būta planų netgi visiškai sunaikinti lietuvių kalbą. LSSR vadovybei šeštojo dešimtmečio pabaigoje siūlyta apsvarstyti galimybę atsakyti lotyniško raidyno ir pereiti prie rusiško⁷², tačiau puikiai suvokdama, kuo tai galėtų grėsti jos legitimumui, ji sugebėjo įtikinti Maskvą užmiršti šią idėją. Priešingai, išoriškai stengtasi demonstruoti susirūpinimą lietuvių kalbos būkle. Antai 1961 m. prie LSSR MA buvo sudaryta Lietuvių kalbos komisija, kuri turėjo spręsti terminų vartojimo suvienodinimo, taisyklingos rašybos bei kitus ginčytinus

lietuvių literatūrinės kalbos vartojimo periodiniuose ir neperiodiniuose leidiniuose klausimus. Tais pačiais metais Lietuvių kalbos ir literatūros institutas pradėjo leisti žurnalą „Kalbos kultūra“. 1956 m. buvo atnaujintas akademinio Lietuvių kalbos žodyno leidimas: 1956–1986 m. išleista 12 tomų.

Užtat intensyviai naudoti kiti rusifikacijos kanalai. 1962 m. sausio mėn. LKP CK biuras priėmė dar vieną nutarimą, kuriame numatė tolesnius internacionalinio auklėjimo uždavinius⁷³. Šie uždaviniai buvo iškelti prieš metus vykusiame SSKP XXII suvažiavime, kuriame N. Chruščiovas išdėstė savo mokymą apie dvi tarpusavyje susijusias „pažangias“ tendencijas, būdingas tautiniam klausimui socializmo sąlygomis. Pirma, vyksta audringas ir įvairiapusis kiekvienos tautos vystymasis, plečiasi sąjunginių ir autonominių respublikų teisės. Antra, tautos vis labiau suartėja, stiprėja jų tarpusavio įtaka. Kaip vieną iš naujų „internacionalinio auklėjimo“ priemonių galima paminėti LKP CK biuro nutarimo raginimą plėsti tiesioginį ekonominį bendradarbiavimą su kitų sovietinių respublikų pramonės ir žemės ūkio įmonėmis. Dar vienas svarbus šio nutarimo akcentas buvo režimo pastangos atsiriboti nuo stalininės nacionalinės politikos, tuo pat metu reikalauta „ryžtingai demaskuoti buržuazinius nacionalistinius elementus ir užkirsti kelią jų pastangoms prisidengiant asmenybės kulto kritika šmeižti komunistų partijos politiką ir vaizduoti save šio laikotarpio aukomis“⁷⁴. Nutarime neužmirštas ir lenkų klausimas. Viename iš jo punktų Valstybinis aukštojo ir specialiojo mokymo komitetas bei aukštųjų mokyklų ir technikumų vadovai įpareigoti labiau rūpintis, kad komplektuojant mokymo įstaigas nebūtų pamirštas Vilniaus krašto jaunimas.

Šiame nutarime jau aiškiai prabilta ir apie būtinybę stiprinti rusų kalbos mokymą, kaip vieną svarbiausių sėkmingo „internacionalinio auklėjimo“ prielaidų. Tuo tikslu numatyta leisti daugiau vadovėlių ir kitų kalbos moky-

mo priemonių, mokyklose ir bibliotekose plačiau praktikuoti rusų rašytojų kūrinių skaitymą originalo kalba, suaktyvinti sąjunginių laikraščių ir žurnalų prenumeratą. Tai suteikė impulsą intensyvesnei nei iki tol kalbinei asimiliacijai. Tiesa, kitaip nei Latvijoje ar Estijoje, Lietuvoje nebuvo objektyvių sąlygų rusifikacijai panaudoti rusakalbių imigraciją iš kitų SSRS regionų. Natūralus gyventojų prieaugis Lietuvoje septintajame dešimtmetyje buvo 4–5 kartus didesnis nei kaimyninėse šalyse, todėl čia užteko vietinės darbo jėgos.

Po N. Chruščiovo nušalinimo LKP vadovybei su A. Sniečkumi priešakyje pavyko laikinai pristabdyti išibėgėjančią rusifikacijos kampaniją ar bent jau atsisakyti pernelyg į akis krentančių, todėl jo kaip Lietuvos šeimininko mitui kenkiančių jos detalių. Nauja, dar stipresnė nei šeštojo dešimtmečio pabaigoje, kalbinės asimiliacijos banga kilo aštuntojo dešimtmečio antrojoje pusėje. Vienas svarbiausių Leonido Brežnevo valdymo metais suformuluotų režimo tikslų buvo sukurti naują „tarybinę tautą“, kuri sulydytų visas Sovietų Sąjungoje gyvenančias tautas. Naujasis SSKP CK generalinis sekretorius vienoje savo kalboje patetiškai deklaravo: „Mokyti komunizmo – tai reiškia auklėti pasiaukojamo tarybinio patriotizmo dvasia, tai reiškia stengtis visomis jėgomis padėti, kad stiprėtų ir klestėtų mūsų didžioji Tėvynė. Tai reiškia kaip akies vyzdį saugoti moralinę, politinę mūsų šalies tautų draugystę, nesitaikstyti su jokiais nacionalizmo pasireiškimais.“⁷⁵ Maskvos valią aklai vykdžiusi naujoji LSSR vadovybė atitinkamai reagavo ir į raginimus stiprinti tautinę asimiliaciją.

Padidinti rusifikacijos tempus, be kitų priežasčių, skatino ir tai, kad 1970 m. tik apie 35 proc. lietuvių gerai mokėjo rusų kalbą⁷⁶. Siekiant pakeisti šią padėtį, ypatingas vaidmuo buvo skirtas mokyklai. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ir devintojo dešimtmečio pradžioje LKP CK biuras ir Švietimo ministerija priėmė ne vieną nutarimą dėl

rusų kalbos mokymo sustiprinimo švietimo įstaigose. Po jų buvo dar labiau padidintas rusų kalbos pamokų skaičius, padaugėjo mokyklų, kuriose buvo sustiprintas rusų kalbos mokymas, mokytojams rusistams pradėta mokėti priedus prie atlyginimų, buvo leidžiamas specialus žurnalas „Русский язык в школе“. Nuo 1980/81 m. m. Lietuva ir Estija paskutinės iš sovietinių respublikų perėjo prie rusų kalbos mokymo nuo pirmos klasės, rusų kalbos imta mokyti ir vaikų darželiuose. Be to, dažniau pradėti rengti įvairūs bendri renginiai su rusiškų bei lenkiškų mokyklų moksleiviais, organizuojamos internacionalinės darbo ir poilsio stovyklos. Aukštesiose mokyklose rusų kalba pradėtos dėstyti kai kurios disciplinos, įvesti nauji kursai (pvz., „Nacionalinių santykių teorija“, „Proletarinio internacionalizmo ir tarybinio patriotizmo vienybė“). Visų specialybių mokslininkai disertacijas privalėjo rašyti rusiškai, didelė dalis (apie 60 proc.) mokslinės literatūros buvo leidžiama rusų kalba.

Akivaizdžiai ėmė mažėti lietuvių kalbos vaidmuo ir viešajame gyvenime. Lietuvių kalba buvo visiškai išstumta iš geležinkelio, oro uosto, daugumos valdžios įstaigų. Rusų kalba buvo dubliuojami centriniai dienraščiai („Komjaunimo tiesa“) ir kai kurių miestų laikraščiai („Vakarinės naujienos“, „Tarybinė Klaipėda“). Devintajame dešimtmetyje penktadalis visų Lietuvoje leistų periodinių leidinių buvo rusų kalba (žr. 2 lentelę). Nors iš trijų televizijos kanalų du transliavo Maskvos laidas, LTV rusiškos laidos sudarė 35 proc. Rusifikacijos priemone tapo ir vis daugiau sričių apimantis dvikalbystės principo taikymas. Dar 1972 m. LSSR MT buvo priėmusi nutarimą „Dėl dvikalbystės principo taikymo rengiant susirinkimus, taip pat iškabose ir kitose vizualinės informacijos priemonėse“, tačiau ypač aktyviai dvikalbystės principą imta diegti po garsiosios Taškento konferencijos, įvykusios 1979 m. Informacija dviem kalbom buvo pateikiama

įstaigų ir parduotuvių iškabose, informacinėse kelio rodyklėse, plakatuose ir afišose.

Nuo aštuntojo dešimtmečio pabaigos vadinamasis internacionalinis auklėjimas tapo vienu svarbiausių ideologinio darbo uždavinių. Pradėta leisti įvairias metodines priemones, kuriose buvo nagrinėjami tokio auklėjimo būdai ne tik makrosocialiniu, bet ir mikrosocialiniu lygmeniu: šeimoje, mokykloje, darbo kolektyvuose. Sovietinio internacionalizmo propagandos tikslams buvo mobilizuotos ne tik tiesiogiai propagandos funkcijas vykdžiusios institucijos, bet ir menininkai, kultūros įstaigos bei visuomeninės organizacijos. Menininkai skatinti kurti kūrinius internacionaline tematika, bendrauti su kolegomis iš kitų sovietinių respublikų (ypač skatintas bendravimas su Lietuvai kultūriškai svetimomis Vidurinės Azijos respublikomis, visiškai surusėjusia Baltarusija, o ryšiai su latviais ir estais buvo ribojami). Leidyklos ir muziejai taip pat įpareigoti daugiau pristatyti „brolišku“ SSRS tautų literatūrą ir meną, planuota įkurti Tautų draugystės muziejų. Sovietinio piliečio identitetą turėjo stiprinti ir didesnės pagarbos Sovietų Sąjungos valstybiniais simboliams ugdymas⁷⁷.

Ilgai slopintas visuomenės nepasitenkinimas intensyvia rusifikacija ir įkyria internacionaline propaganda į viešumą prasiveržė prasidėjus „perestroikai“. Apie nacionalinių kalbų diskriminavimą Sovietų Sąjungoje viešai pradėta kalbėti nuo 1986 m. rudens⁷⁸. Valdžios reakcija į šiuos kaltinimus iš pradžių buvo gana konservatyvi. Tą liudija ir 1987 m. kovo 23 d. priimtas LKP CK biuro nutarimas „Dėl priemonių tobulinant tautinius santykius respublikoje ir didinant internacionalinio bei patriotinio auklėjimo efektyvumą“⁷⁹. Tačiau vis labiau didėjant visuomenės spaudimui, vietos valdžia buvo priversta pakeisti savo poziciją.

Lietuvių kalbos statuso klausimas greta reikalavimų atkreipti dėmesį į ekologines problemas ir labiau rūpintis senosios istori-

jos paminklais pradiniam tautinio atgimimo etape tapo viena svarbiausių visuomenės aktyvumo raiškos formų. Pirmieji viešai kelti šį klausimą ėmė rašytojai. Padrąsinta audringos diskusijos kalbos klausimais, kuri kilo 1988 m. kovo mėn. vykusiame SSRS rašytojų sąjungos plenumo, LSSR rašytojų sąjungos partinė organizacija 1988 m. balandžio pradžioje taip pat nutarė kreiptis į LSSR valdžios institucijas, ragindama lietuvių kalbą paskelbti valstybine Lietuvos SSR kalba ir pasmerkti dogmatiškas internacionalizmo propagandos formas, kurios skatina „nacionalistinį ekstremizmą“⁸⁰.

Nors Maskva gana tvirtai laikėsi senojo kalbos politikos modelio, vietos partinis elitas greitai suvokė, kad visuomenės lūkesčių kalbos klausimu pateisinimas režimo nesugriaus, o jo autoritetą gali gerokai pakelti. Todėl jau 1988 m. vasarą oficialiai buvo pripažinta būtinybė išplėsti lietuvių kalbos vartojimo sferą. Liepos pabaigoje spaudoje buvo paskelbtas LKP CK Ideologinės mokslo, kultūros ir švietimo komisijos pareiškimas „Dėl lietuvių kalbos kaip Lietuvos TSR valstybinės kalbos įteisinimo“⁸¹; jame argumentuota, kad stagnacijos laikotarpiu respublikoje ne kartą buvo pažeistas SSRS nacionalinių kalbų ir kultūrų lygiateisiškumo principas, lietuvių kalba nustumta į antraeilės kalbos rangą. Taip pat atkreiptas dėmesys į tai, kad siaurėjant lietuvių kalbos vartojimo sferai plito kalbų maišymas viešajame gyvenime ir smarkiai nukentėjo taisyklinės kalbos prestižas. Kaip svarbiausia prielaida susidariusiai padėčiai pakeisti įvardytas valstybinės lietuvių kalbos globos užtikrinimas.

Pirmas konkretus žingsnis įtvirtinant šią globą buvo žengtas jau po poros savaičių, kai buvo priimtas bendras LKP CK ir LSSR MT nutarimas, kuriuo numatyta sustiprinti lietuvių kalbos dėstymą respublikos mokymo įstaigose⁸². Pagaliau 1989 m. sausio 26 d. LSSR AT paskelbė lietuvių kalbą valstybine Lietuvos SSR kalba. Tiesa, lyginant su analogiškais Es-

tijos ir Latvijos AT nutarimais, lietuviškasis variantas buvo nuosaikesnis, nes jame rusų kalba pripažinta pagrindine tarptautinio bendravimo priemone respublikos teritorijoje.

IŠVADOS

Svarbiausios sovietų režimo naudotos priemonės lietuvių tautiniam identitetui griauti buvo istorinės atminties sovietizavimas, kalbinė asimiliacija ir naujo sovietinio identiteto formavimas. Sovietinis Lietuvos istorijos interpretavimo modelis buvo sukurtas per pirmąjį okupacijos dešimtmetį. Vėlesniais metais į jį pradėta įtraukti vis daugiau ikiokupacinio laikotarpio tautinės istoriografijos elementų, visų pirma turėjusių stiprų antikarietišką, antikrikščionišką (antikatalikišką) ar antilenkišką krūvį. Tokiu būdu sovietmečiu lietuvių istorinėje sąmonėje buvo įtvirtintas XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje susiformavęs praeities įvaizdis, pagrįstas etninio nacionalizmo elementais. Viena vertus, jis buvo savotiškai išgrynintas, nes buvo visiškai atmestos galimos alternatyvios perspektyvos, visų pirma christianizacijos ir Vakarų kultūros perėmimo. Antra vertus, beveik visuotinė viešojo diskurso kontrolė sudarė palankias sąlygas tokiai Lietuvos istorijos sampratai įsigalėti visuomenės sąmonėje. Sovietų valdžios siekis panaudoti etninio nacionalizmo simbolius savo autoritetui sustiprinti dar labiau išryškėjo devintojo dešimtmečio pabaigoje kilus režimo krizei. Tai, kad dalis LKP narių drąsiai žengė šiuo keliu, gali iš dalies paaiškinti gana sklandų buvusios komunistinės nomenklatūros įsiliejimą į posovietinį Lietuvos politinį elitą.

Ne taip sėkmingai sovietų režimui sekėsi įtvirtinti naują požiūrį į XX a. Lietuvos istorijos įvykius. Nuo šeštojo dešimtmečio vidurio dėtos pastangos pagrįsti komunistinę tradiciją Lietuvoje nedavė apčiuopiamesnių vaisių. Devintojo dešimtmečio pabaigoje ši

koncepcija nepajėgė atsakyti į naujus iššūkius: ji dar galėjo pritari stalinizmo nusikaltimų pasmerkimui, tačiau Lietuvos valstybingumo klausimas jai tapo neįveikiama kliūtimi.

Nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos Lietuvoje nuosekliai ir vis intensyviau vykdytos kalbinės asimiliacijos ir sovietinio identiteto formavimo politikos vienas iš tikslų buvo neutralizuoti nacionalistines nuotaikas, kurių proveržį galėjo sukelti kai kurių tautinio praeities įvaizdžio elementų įtraukimas į so-

vietinę Lietuvos istorijos interpretavimo schemą. Tuo tarpu dirbtinis lenkų kalbos protegavimas Vilniaus krašte trukdė šio regiono integracijai ir konservavo lietuvių ir lenkų konfliktą, kuris buvo parankus režimui. Kita vertus, tai pavirtina bendrą tendenciją, kad sovietų režimas toleravo tik etnolingvistinio pobūdžio tautiškumą, o platesniu kultūrinio-pilietinio bendrumo pagrindu paremtą identitetą pripažino tik vienai bendrijai – naujai sovietinei tautai.

Nuorodos

¹ V. Krapauskas, „Marxism and Nationalism in Soviet Lithuanian Historiography“, *Journal of Baltic Studies*, 1992, Nr. 3, p. 239–260.

² B. Christophe, *Staat versus Identität: zur Konstruktion von „Nation“ und „nationalem Interesse“ in den litauischen Transformationsdiskursen von 1987 bis 1995*, Köln, 1997.

³ *Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, Vilnius, 1999.

⁴ R. Čepaitienė, *Laikas ir akmenys: kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, Vilnius, 2005.

⁵ A. Vyšniauskas, „Lietuvos ir Lenkijos konfliktas dėl Vilniaus: tarybinio laikotarpio istorijos vadovėlių analizė“, *Istorija*, 2005, t. 42, p. 82–89.

⁶ A. Bumblauskas, „Vilniaus universiteto istorinės atminties modeliai ir praeities reprezentacijos XIX–XX amžiuje“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 16, p. 58.

⁷ В. Алпатов, *150 языков и политика 1917–2000*, Москва, 2000; L. A. Grenoble, *Language Policy in the Soviet Union*, Dordrecht, 2003.

⁸ Z. Zinkevičius, „Lietuvių kalbos naikinimas ir lituanistikos varžymas“, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)*, sud. I. Ignatavičius, Vilnius, 1999, p. 396–404; V. Tininis, „Rusinimas“, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953*, sud. V. Tininis, Vilnius, 2003, t. 2, p. 26–29.

⁹ A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Torun, 2001.

¹⁰ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: dokumentų rinkinys*, sud. A. Streikus ir J. Bagušauskas, Vilnius, 2005.

¹¹ V. Jakelaitis, *Saulei leidžiantis – toks buvimas drauge*, Vilnius, 2002, t. 2; L. Šepetytė, *Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos*, Vilnius, 2005.

¹² A. Liekis, *Nenugalėtoji Lietuva*, Vilnius, 1993, t. 1, p. 83–87.

¹³ A. Sniečkaus 1951 m. liepos 13 d. raštas VKP(b) CK sekretoriui G. Malenkovui, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 158–159.

¹⁴ LKP(b) CK biuro 1952 m. birželio 6 d. posėdžio protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 131, b. 97, l. 10–14.

¹⁵ LKP CK biuro 1961 m. rugsėjo 15 d. nutarimas dėl ideologinių klaidų J. Jurginio Lietuvos istorijos vadovėliuose, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 292–295.

¹⁶ A. Vyšniauskas, op. cit., p. 87.

¹⁷ V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 1995, p. 76.

¹⁸ J. Žiugžda, „Apie tradicijas, tikras ir tariamas“, *Tiesa*, 1961, kovo 4.

¹⁹ LKP CK sekretoriato 1961 m. gegužės 16 d. nutarimas „Dėl klaidų antrajame Valstybinės architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraščio tome“, LYA, f. 1771, ap. 207, b. 149, l. 6–7.

²⁰ LKP CK biuro nutarimas „Dėl politinių klaidų vykdant architektūros paminklų apsaugą“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 287–289.

²¹ Iš pradžių čia planuota įrengti istorijos muziejų.

²² LSSR kultūros ministerijos kolegijos 1972 m. sausio 25 d. nutarimas „Dėl blogai saugomų dailės paminklų perdavimo į valstybinius muziejus“, Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau – LLMA), f. 342, ap. 1, b. 2290, l. 27.

²³ LKP CK sekretoriaus V. Niunkos 1960 m. gegužės 30 d. laiškas SSKP CK, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 279.

²⁴ LKP CK biuro 1960 m. liepos 3 d. nutarimas „Dėl Žalgirio mūšio 550-ųjų metinių“, LYA, f. 1771, ap. 206, b. 135, l. 6–7.

²⁵ M. Zaremba, *Komunizm, legitimizacija, nacionalism. Nacjonalistyczna legitimizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa, 2001, s. 154.

²⁶ R. Petrauskas, D. Staliūnas, „Žalgirio mūšis lietuvių istorinėje tradicijoje“, pranešimas mokslinėje konferencijoje „Lietuviškieji atminties ženklai“ (Lietuvos istorijos institutas, 2006 m. gruodžio 18 d.), rankraštis.

²⁷ B. Christophe, op. cit., p. 60.

²⁸ A. Bumblauskas, op. cit., p. 57.

²⁹ Ibid., p. 57.

³⁰ Plačiau apie tai žr.: A. Streikus, „Apie anti-krikščioniškus sovietinių švenčių ir apeigų tikslus“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2003, Nr. 10, p. 514–517.

³¹ A. Bumblauskas, „Konfliktai Lietuvos sovietinėje historiografijoje: psichologija ar metodologija?“, *Lietuvos sovietinė historiografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, p. 118.

³² P. Dusburgietis, *Prūsų žemės kronika*, Vilnius, 1985; *Popiežių bulės dėl kryžiaus žygių prieš prūsus ir lietuvius XIII amžiuje*, sud. P. Pakarklis, Vilnius, 1987.

³³ P. Jakas, *Ko katalikybė nedavė Lietuvai*, Vilnius, 1986.

³⁴ Be to, paminklas K. Donelaičiui buvo pastatytas Klaipėdoje (1973 m., skulpt. V. Mačiūka), o M. Mažvydui – Birštone (1979 m., skulpt. V. Žuklys).

³⁵ Rengiantis minėti K. Donelaičio 250-ąsias gimimo metines, LKP CK, be kitų dalykų, numatė jo vardu pavadinti vieną iš centrinių Vilniaus gatvių, išleisti pašto ženklą ir monografiją apie jį. LKP CK sekretoriato 1963 m. birželio 4 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 1771, ap. 228, b. 472, l. 38–40.

³⁶ 1957 m. sausio 16 d. įvykusio rašytojų komunistų pasitarimo su valdžios atstovais stenograma, ibid., f. 16895, ap. 2, b. 226, l. 5.

³⁷ 1970 m. buvo išleistas A. Baranausko rinktinių raštų dvitomis, o 1972 m. – ir M. Valančiaus.

³⁸ J. Žiugžda, „Valančiaus indulgencija“, *Mokslas ir gyvenimas*, 1961, Nr. 2.

³⁹ LKP CK biuro 1959 m. sausio 2 d. nutarimas dėl V. Kudirkos 100-ųjų gimimo metinių minėjimo, LYA, f. 1771, ap. 196, b. 69, l. 5–6.

⁴⁰ LKP CK biuro 1962 m. gruodžio 18 d. nutarimas dėl 1863 m. sukilimo metinių minėjimo, ibid., ap. 218, b. 134, l. 3–4.

⁴¹ V. Jakelaitis, op. cit., p. 220.

⁴² B. Christophe, op. cit., p. 49.

⁴³ Ibid., p. 57; A. Vyšniauskas, op. cit., p. 84.

⁴⁴ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 264–266.

⁴⁵ LKP CK biuro 1954 m. birželio 16 d. nutarimas „Dėl partizanų atminimo įamžinimo“, LYA, f. 1771, ap. 149, b. 136, l. 9–10.

⁴⁶ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 134.

⁴⁷ Miestų ir rajonų vykdomųjų komitetų ir įvairių organizacijų pasiūlymai dėl perspektyvinio (iki 1965 m.) paminklų statybos plano, LLMA, f. 342, ap. 4, b. 86, l. 45–120.

⁴⁸ LKP CK informacija apie SSKP CK nutarimo „Dėl priemonių tobulinant istorijos ir kultūros paminklų apsaugos darbą“ vykdymą, LYA, f. 1771, ap. 272, b. 153, l. 52.

⁴⁹ L. Šepetys, op. cit., p. 145.

⁵⁰ Perspektyvinis paminklų ir monumentų sukūrimo Lietuvos SSR planas, LYA, f. 1771, ap. 271, b. 219, l. 29–32.

⁵¹ L. Šepetys, „Persitvarkymo koncepcija ir istorijos mokslas“, *Literatūra ir menas*, 1988, birželio 18.

⁵² LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1988 m. spalio 19 d. kontrpropagandinių priemonių planas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 333, l. 33.

⁵³ Ibid., l. 34.

⁵⁴ E. Mieželaičio kalba 1989 m. vasario 21 d. vykusiam LKP CK plenumui, ibid., f. 1771, ap. 272, b. 14, l. 38–40.

⁵⁵ LSSR mokslų akademijos 1948 m. gruodžio 25 d. raštas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 106–107.

⁵⁶ Ibid., p. 117.

⁵⁷ *Lietuvos TSR spaudos statistika 1940–1955*, Vilnius, 1957, p. 44.

⁵⁸ Ibid., p. 75. Vėlesniais metais ir iki aštuntojo dešimtmečio vidurio daugiausia buvo leidžiama L. Tolstojaus kūrinių.

⁵⁹ LKP(b) CK biuro 1945 m. spalio 19 d. nutarimas „Dėl komunistų mokymosi lietuvių kalbos“, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 117, l. 7.

⁶⁰ V. Tininis, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2003, t. 2, p. 28.

⁶¹ B. Алпатов, op. cit., c. 103.

⁶² LYA, f. 1771, ap. 196, b. 156, l. 30–48.

⁶³ LKP(b) CK biuro 1950 m. spalio 1 d. posėdžio protokolas, ibid., ap. 90, b. 113, l. 4.

⁶⁴ Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius, 2002, p. 74–78.

⁶⁵ B. Puzinavičius, „Ketinimai steigti autokefalinę katalikų bažnyčią“, *Tautos atmintis*, 1997, Nr. 2, p. 54.

⁶⁶ A. Srebrakowski, op. cit., s. 155.

⁶⁷ N. Kairiūkštytė, „1956 m. rūpesčiai dėl lietuviškų mokyklų Vilniaus krašte“, *Kultūros barai*, 1989, Nr. 8, p. 50.

⁶⁸ Rašytojo A. Žukausko-Vienuočio kalba LSSR AT 1956 m. gruodžio 3 d. posėdyje, LYA, f. 1771, ap. 191, b. 300, l. 169.

⁶⁹ Ibid., b. 209, l. 13–15.

⁷⁰ LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus pažyma „Ryšium su medžiaga, paskelbta „Kultūros baruose“, dėl kultūrinio darbo Vilniaus krašte“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 365.

⁷¹ „Vilnija. Kultūrinio gyvenimo problemos“, *Kultūros barai*, 1967, Nr. 11, p. 13.

⁷² V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, p. 70.

⁷³ LKP CK biuro 1962 m. nutarimas „Dėl tolesnių uždavinių gerinant gyventojų internacionalinį auklėjimą“, LYA, f. 1771, ap. 218, b. 29, l. 6–15.

⁷⁴ Ibid., l. 15.

⁷⁵ Cit. iš: A. Šabasevičius, *Patriotinis ir internacionalinis auklėjimas šeimoje*: medžiaga lektoriui, Vilnius, 1980, p. 22.

⁷⁶ *Итоги всесоюзной переписи населения 1970 г.*, t. 4: *Национальный состав населения СССР союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов*, Москва, 1973.

⁷⁷ 1982 m. lapkričio 30 d. LKP CK patvirtintas priemonių planas SSKP CK nutarimui dėl valstybinio himno propagandos sustiprinimo vykdyti, žr.: *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 430–432.

⁷⁸ M. Kirkwood, „Glasnost, the national question and Soviet language policy“, *Soviet Studies*, 1991, vol. 43, Nr. 1, p. 66.

⁷⁹ LYA, f. 1771, ap. 270, b. 25, l. 3–11.

⁸⁰ LSSR rašytojų sąjungos partinės organizacijos susirinkimo, vykusio 1988 m. balandžio 4 d., protokolai, ibid., f. 4628, ap. 5, b. 27, l. 62.

⁸¹ *Literatūra ir menas*, 1988, liepos 30.

⁸² LKP CK ir LSSR MT 1988 m. rugpjūčio 15 d. nutarimas „Dėl papildomų priemonių gerinant lietuvių kalbos ir literatūros, istorijos ir geografijos dėstymą respublikos mokymo įstaigose“, LYA, f. 1771, ap. 271, b. 62, l. 21–26.

Gauta 2007 01 16
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Arūnas Streikus

ATTEMPTS BY THE SOVIET REGIME TO CHANGE THE NATIONAL IDENTITY OF THE LITHUANIANS

Summary

The article deals with the most important means used by the Soviet regime in order to change the national identity of the Lithuanians: the policy of historical memory and national-linguistic assimilation. With the help of documents from Soviet institutions and generalising previous historical research, an attempt is made to reveal the main directions of these efforts, and their aftermath.

Since the mid-1950s, the Soviet model of the interpretation of Lithuanian history included more and more elements of the national narrative of the pre-occupation period, first of all those which had anti-Western, anti-Christian or anti-Polish meaning. In this way, the narrative about the past based on the paradigm of an ethnic nationalism, which was formed in the late 19th and the early 20th century, was instilled in the Lithuanian historical consciousness. The efforts by the Soviet regime to employ the symbols of ethnic nationalism to improve its status became more evident at the end of the 1980s when the regime was in crisis. The attempts made by the regime to consolidate a new

attitude to the latest events in the history of Lithuania in the 20th century were not so successful. The efforts taken from the mid-1950s to substantiate the communist tradition in Lithuania were not fruitful. At the end of the 1980s, it became clear that this concept was not strong enough to take up new challenges.

The constant intensive linguistic assimilation and propaganda of internationalism, which had been carried out from the end of the 1950s, was aimed at neutralising nationalistic sentiments. They could have been provoked by the inclusion of some elements of the narrative about the national past in the scheme of the Soviet interpretation of Lithuanian history. The traditional conflict between the Lithuanians and Poles in the Vilnius region, which was kindled by an artificial protection of the Polish language in the region, served the regime well. On the other hand, this proves a general tendency that the Soviet regime tolerated only ethno-linguistic nationality. An identity based on a wider cultural and civil commonness was attributed only to one community, that is, the new “Soviet nation”.